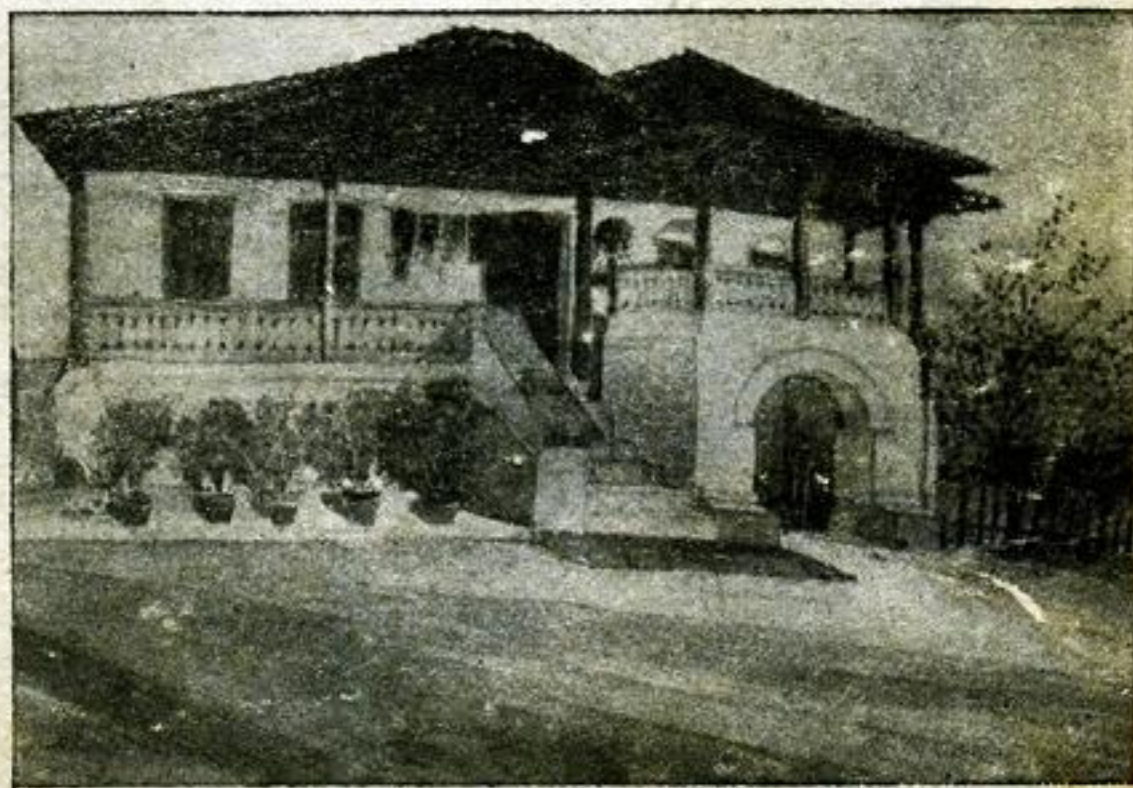

ȘT. CIOBANU

CHÎȘINĂUL

EDITURA COMISIUNII MONUMENTELOR HISTORICE
===== SECȚIA BASARABIEI =====

ȘT. CIOBANU

CHIȘINĂUL

**EDITURA COMISIUNII MONUMENTELOR
ISTORICE, SECȚIA DIN BASARABIA**

1 9 2 5.

scanned by OldChisinau.com

SITUAȚIA GEOGRAFICĂ.

După ce trenul de Iași-Chișinău scapă de podișul sterp de pe lângă Pârliți și de panta râpoasă dela Pereval, una din cele mai înalte localități din Basarabia, dă în pitoreasca vale a Bâcului și cu ușurință alunecă pe lângă dunga șerpuitoare, ascunsă în ierburi și stufuri a râulețului.

Pe de o parte și alta, pe culmele dealurilor, care se îndesesc spre lunca râului, se înalță codrii Bâcului, cari pe alocurea se coboară și pe coasta dealurilor și se perindează cu livezile bogate în pruni și cu ogoarele mici ale țăranilor. Ici, colea, la dreapta și la stânga, se ascund în livezi satele vechi ale Moldovenilor. Cu cât înaintezi spre Chișinău, cu atât se lărgeste valea Bâcului. Însăși râulețul, întretăiat în mai multe locuri de linia ferată, care se lipește când de poalele unui deal, când de ale altuia, nu se vede, și cursul lui se poate ghici doar după sălcile gânditoare, cari pe alocurea străjuesc albia de obicei seacă în timpul verii a râului. Pădurile se răresc, se schimbă și aspectul general al localității, și imediat ce treci Ghidighișul, dealurile îndepărtate de o parte și de alta a râului, dau năvală brusc spre râu, căutând parcă să-l astupe, lăsând numai un coridor

îngust și înalt, prin care cu greu străbate râulețul. Sunt vestitele chei ale Bâcului, această ciudată formațiune geologică, care în imaginația poporului își găsește explicație în încercările diavolilor de a bară cursul râului cu blocuri uriașe de piatră, o legendă frumoasă pe care a cunoscut-o încă și Dimitrie Cantemir.

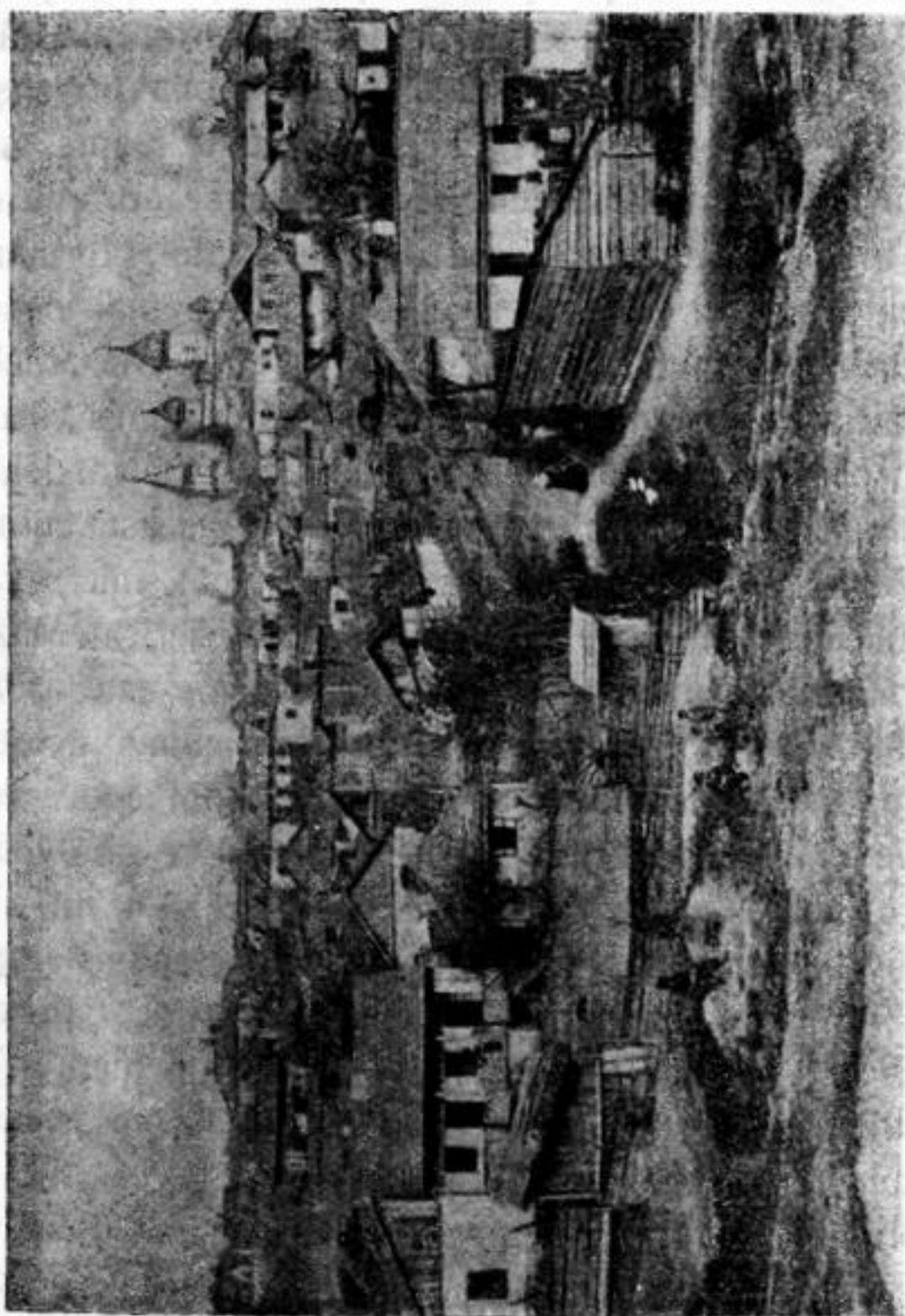
Mintea iscoditoare a cărturarilor a văzut însă în acest joc capricios al naturii o operă omenească, un zid artificial de piatră, care legă Nistrul și Prutul, tăind Basarabia în două.

De fapt, cheile Bâcului nu sunt decât una din cele patru cascade ale râului — cheile de lângă Ghidighiși, între Ghidighiși și Chișinău, de lângă Chișinău și cele de lângă Bulboaca, dealuri de loess așezate pe piatră calcaroasă, tăiate de cursul râului cine știe când, poate în epoca terțiară. Bâcul este unicul râu în Basarabia cu atâtea chei.

După ce treci cheile dela Ghidighiși, valea râulețului din nou își ia înfățișarea ei obișnuită, ea se lărgeste, împingând dealurile la o parte, devine mai mlăștinoasă, dar la un moment dat dealurile se apropie din nou formând chei noi. După ce treci și aceste chei, valea se lărgeste din nou, și la dreapta pe povârnișul puțin pronunțat al dealului apare Chișinăul.

Călătorul rus A. Demidov, care a trecut prin Chișinău pe la anul 1838, nu fără oarecare doză de ironie, scrie: „*Despre Chișinău nu putem spune nimic, în afară de aceia doar, că el este foarte vast și că el, ca și Roma, este așezat pe câteva coline*“. Această comparație măgulitoare pentru mândria cetățenilor Chișinăului, are

în ea și un sâmbure de adevăr. Când te apropii de Chișinău, clădirile cu acoperișurile lor roșii, verzi și cenu-

O mahala a Chișinăului.

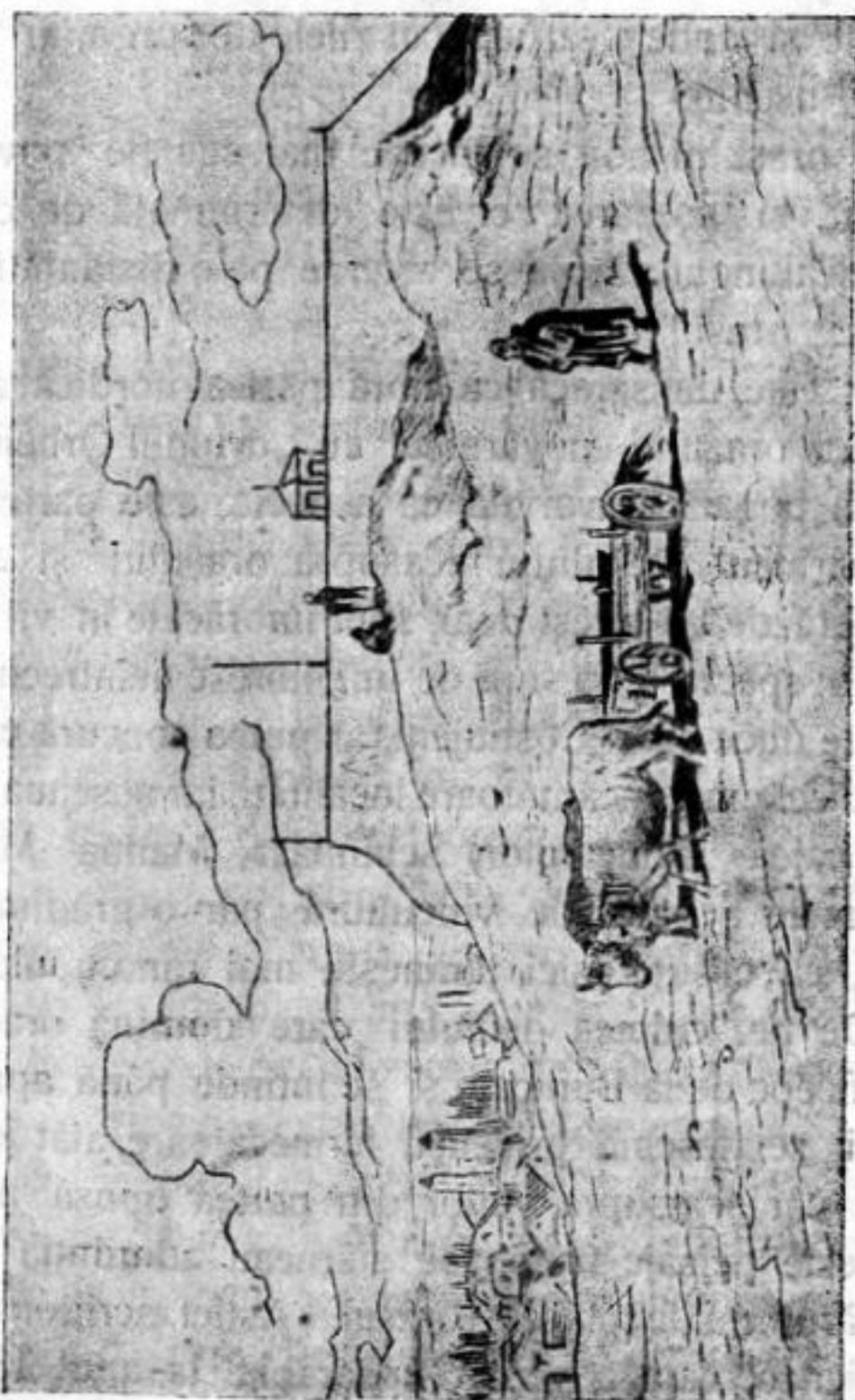
șii, par aruncate pe dealuri, deasupra cărora se înalță câteva biserici și coșuri de mori, iar în depărtare, mai

sus pe povârniș, se vede Catedrala frumoasă a Chișinăului, înconjurată de clădiri masive.

Dacă însă treci pe partea opusă a orașului, pe malul stâng al râului, pe dealul dela Visterniceni (Râșcanovca), de unde se deschide o admirabilă priveliște asupra întregului oraș și asupra șesului din dreapta, vezi cu totul altceva. Dealul dela Visterniceni se apropie de dealul bisericii Mazarachi din dreapta râului, formând un chei, iar șesul între acest chei și cel de mai jos de Ghidighiși pare un lac secăt. Dela biserica Mazarachi, deacurmezișul șesului, se întinde un deal, culmea căruia merge spre drumul Hânceștilor până când dă în dealul care merge paralel cu cursul râului. De la această culme, în dreapta și în stânga, fug dealuri mai mici, cari împreună cu culmea ce pornește de la biserica Mazarachi, formează un fel de terasă mare, pe care este așezat Chișinăul. Sub această terasă uriașă, formată din loess și nisip, zac straturi de piatră de calcar din epoca terțiară, de unde prin puțuri arteziene orașul se aprovizionează cu apă. Cu câțiva ani înainte de război, un ziarist naiv a răspândit știrea, că orașul Chișinău este așezat pe un lac și este amenințat cu prăbușirea, fapt care i-a pus pe gânduri pe cetățenii Chișinăului, care n'au văzut altă apă decât cea a Bâcului. Dar lăsăm această chestiune pe seama geologilor.

Configurația topografică a orașului Chișinău face impresia, cum am văzut, că Chișinăul este așezat pe coline. Partea de jos a orașului, cea de lângă Bâc, este așezată pe colinele nenivelate, pe cari sunt împrăștiate în dezordine căsuțele mici ale mahalalelor și cari sunt

brăzdate de străzi înguste și strâmbe. Bisericele mai vechi: Mazarachi, Bunavestire și Visterniceni (Râșcanovca)

Spre Chișinău.

sunt așezate pe vârfurile a trei coline la aceeași înălțime în așa fel, că dacă s'ar trage câte o linie dreaptă dela

una la alta, s'ar forma un triunghi dreptunghi. La fel sunt și piscurile dela vechea catedrală și piscul zis Inzov, unde pe vremuri locuia guvernatorul Basarabiei cu acest nume și unde și-a petrecut zilele de surghiun scriitorul rus Pușchin.

Partea orașului nou se începe mai sus pe povârnișul nivelat, și așezarea ei este determinată de cursul Bâcului, dealungul căruia se așterne pe o distanță foarte mare întreg orașul.

Pe cât este de saracă ca floră partea nordică a împrejurimilor orașului, povârnișul cu „drumul Orheiului“, pe atât de bogată și variată ca aspecte este partea sudică. Povârnișul dealului deasupra orașului și câteva văi care brăzdează acest deal, sunt îmbrăcate în vii și livezi, cari în special vara sunt de un pitoresc neîntrecut. Șoseaua care duce spre Costiujeni, ar putea concura ca frumusețe cu cele mai încântătoare localități, iar șoseaua Hâncestilor, valea Buiucanilor, Schinoasa, Malina Mică și împrejurimele Școalei de viticultură, par o grădină fără de capăt, cu căsuțe mici țărănești, mai rar cu vile moderne. De pe culmea dealului care domină orașul și care se începe de la Buiucani și se întinde până aproape de Băcioi, se deschid priveliști fermecătoare, atât asupra orașului, cât și asupra văilor din partea opusă a dealului. Aceste peisaje frumoase stârneau admirația chiar acelor, căror nu le plăcea orașul. Astfel scriitorul rus A. Storojenco, care a vizitat Basarabia la anul 1829 și care a avut ocazia să petreacă la o vie deasupra orașului, scrie: „Privirea mea alunecă pe dealurile, acoperite cu vii și pomi fructiferi... Chișinăul era ca pe palmă.

De departe el părea un oraș mare și frumos; se vedeau bisericile albe și casele mari; soarele ardea pe cupolele și crucile templelor; clădirile păreau că sunt în mijlocul grădinilor și totul la un loc forma o panoramă splendidă“.

Și într'adevăr, din viile din partea sudică a orașului se deschide vederea asupra părții moderne a orașului, unde se găsesc cele mai frumoase clădiri; de aici se poate vedea monumentală clădire a liceului No. 3, unde s'a votat unirea, palatele de pe strada viilor, clădirile publice în cap cu sinistrul castel, penitenciarul Chișinăului, clădire în stil genovez de o rară originalitate ca arhitectură, despre care vestitul geograf E. Reclus, scrie: „Clădirea principală a orașului este uriașa pușcărie cu patru turnuri cu dinți, care se înalță deasupra caselor joase“.

În afară de aceste vii și livezi, cari nu sunt îndeajuns prețuite de către populația Chișinăului, în apropiere de oraș nu se găsesc alte localități frumoase. Codrii se încep la vre-o cincisprezece kilometri, râuri mai mari în apropiere nu sunt.

Ce i-a făcut pe întemeietorii Chișinăului să aleagă această localitate pentru așezare omenească? Este explicabilă din punct de vedere geografic originea orașelor de pe țărmurile mărilor și ale râurilor mari, și e greu de făcut vre-o presupunere cu privire la originea orașelor cum este Chișinăul, care n'a avut nici un fel de șanse din punct de vedere al situației geografice pentru dezvoltare. Chestiunea se simplifică dacă ne aruncăm privirea asupra hărții Basarabiei. Chișinăul este așezat pe drumul care duce din nordul Moldovei spre Ti-

ghina și vadul Nistrului de acolo, drumul Crimeei, iar pe de altă parte el se găsește aproape la mijlocul drumului între vechile centre comerciale din Moldova, Orhei și Căușeni. Că valea Bâcului a fost drumul spre vadul Nistrului găsim mărturii și la cronicarii noștri.

„*Rămâind Ghica Vodă*“, scrie Miron Costin, „*numai cu boerii, n'au cutezat să mai zăbovească la Lăpușna, ce au purces pre Bâc spre Tighinea*“. Încrucișarea acestor drumuri a determinat dezvoltarea primei așezări și transformarea ei în târg, care dealtfel s'a întâmplat, cum vom vedea mai departe, destul de târziu.

Clima Chișinăului, care este așezat la 47° 02' latitudine nordică și la 28° 49' 45" longitudine estică dela Ghreenvitc și care atinge înălțimea deasupra mării de 113,3 m. este pronunțat continentală. Temperatura medie anuală este de 9,6° ceiace are aproximativ Parisul și Viena, dar trecerea dela un anotimp la altul se face mai brusc, precum și diferența între minimum și maximum a temperaturii este mai mare. Cele mai multe ploi cad de obicei în lunile Mai, Iunie și Iulie, care, împreună cu cele din timpul iernii și în alte luni, dau media anuală de 433 m.m. Toamna este cel mai frumos anotimp în regiunea Chișinăului. Clima cam aspră a Chișinăului, călduroasă vara și uneori prea friguroasă iarna, nu poate fi considerată ca dăunătoare sănătății. Și dacă partea „riverană“ a orașului n'ar fi expusă malariei, cetățenii Chișinăului ar fi și mai mulțumiți de orașul său.

ISTORIA ORAȘULUI.

Chișinăul este unul din puținele orașe, al cărui nume n'a suferit nici un fel de schimbare în cursul unui rând de veacuri. Și în vremea lui Alexandru-cel-Bun, numele Chișinăului se pronunța, ca și astăzi. În cele mai multe acte numele lui figurează astfel: *Chișinău*, în unele *Chișnău*, formă populară întrebuințată și acuma, foarte rar—*Cheșeneu*, iar în documentele slavonești—*Cheșenev*, *Chișenev*, *Chișinev*.

Etimologia cuvântului Chișinău a dat naștere la mai multe teorii. Unii, cari căutau să dovedească caracterul slav al Basarabiei, au emis părerea că denumirea Chișinăului provine dela cuvântul ucrainean *Chișeni*, ceea ce înseamnă „buzunar”. Ei explicau originea cuvântului prin faptul că Chișinăul în vechime era un centru comercial, unde se adunau negustori ucraineni, armeni, evrei și moldoveni, că acest oraș bogat era un fel de „buzunar”. Nu mai puțin ciudată era și teoria, cum că cuvântul Chișinău derivă dela *Câșla nouă*, adică *târla* nouă de oi. Susținătorii acestei teorii pastorale, plecau dela legenda idilică, cum că în prima jumătate a veacului XIX-lea în partea de sus a orașului, unde astăzi se înalță liceul real, era o târlă de oi, că mai înainte târla ar fi fost în alt loc — *Câșla veche* (*Câșla* — cuvânt tătăresc); în jurul acestui adăpost al oilor strămoșii orășenilor de astăzi s'au adunat cu încetul, punând bazele acestei așezări omenești. Mai aproape de adevăr ar fi părerea că cuvântul Chișinău provine dela *Keșenè*—ceiace înseamnă în limba tătărească capelă pe

mormânt, sau Keșen—schit, mănăstire. Această din urmă teorie s'ar sprijini pe un act dela 1420, din care ar re-

Vedere asupra Chișinăului de pe drumul Orheiului la anul 1860.

eși, că în Chișinău, în vremurile acelea era o mănăstire, după presupunerile unora, în locul bisericii Mazarachi

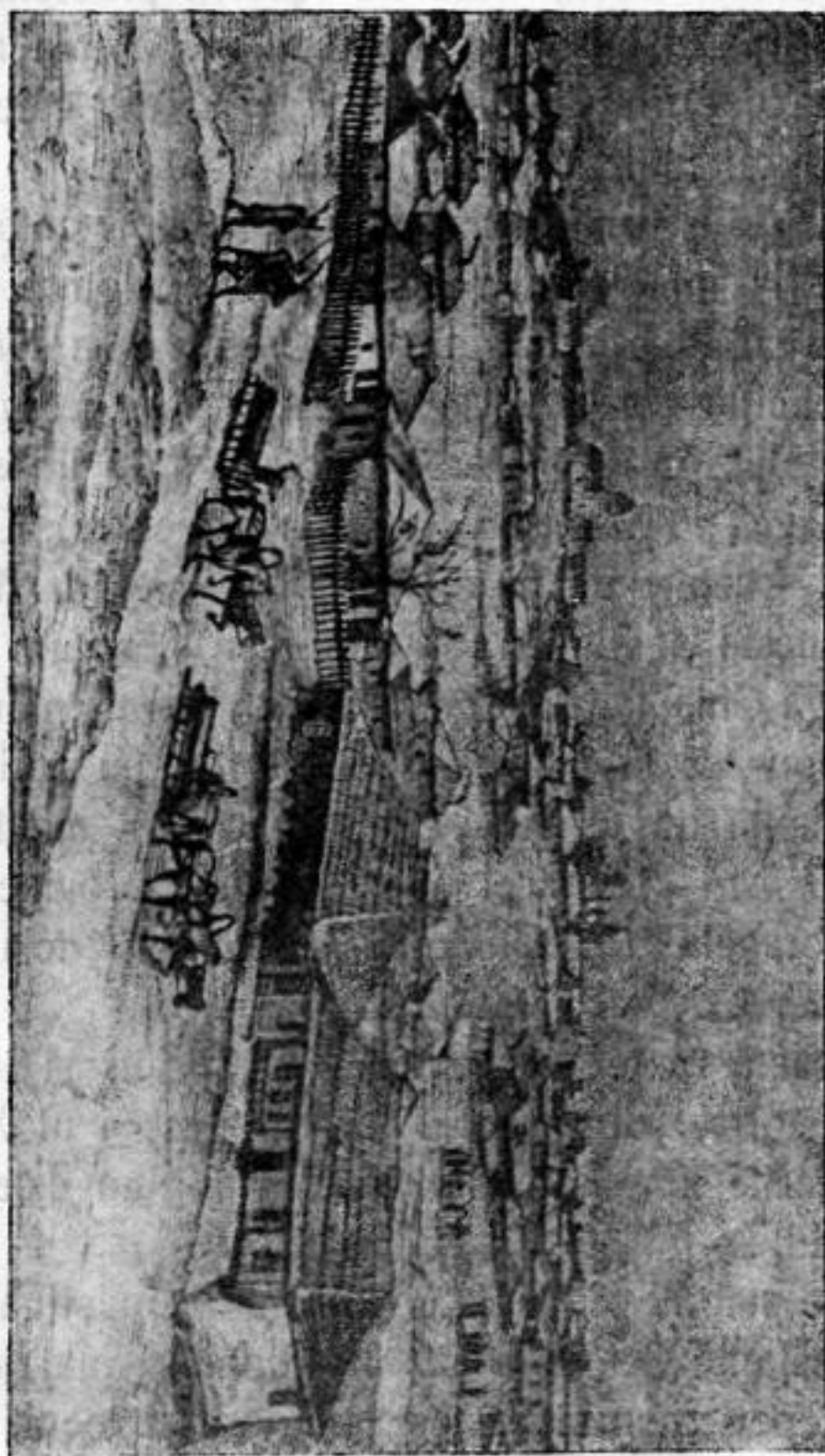
de astăzi. Cum vom vedea mai jos, acest act se referă cu totul la o altă localitate și se interpretează greșit.

La aceste teorii, care nu rezolvă problema originii denumirii Chișinăului, adăogăm și părerea noastră. În regiunea codrului în Basarabia se găsesc câteva sate cu nume ungurești, probabil locuite odată de o populație maghiară din primele așezări săcuiești ori coloniști „descălecători” mai târziu aduși de către domnii Moldovei din Ardeal. Așa este satul *Ghidighiși* dela *Hidegeș* ceia ce înseamnă—„locul rece”, pe românește *Recea*. Ceva mai sus pe Bâc în apropiere se găsește și un sat cu numele *Recea*; *Miclăușeni*, (satul lui Nicolae), Orhei de la Örhely — cetate de pază, *Micăuți*, *Teleșău*, *Văscăuți*,—toate aceste denumiri par ungurești, precum și izvorul de lângă Chișinău *Burcut* de la Borcut—„fântână de vin”. Este sigur că și numele de *Chișinău*, cu sufixul *ău* de proveniență ungurească, este un cuvânt maghiar poate dela *Kisjenő* (leno cel mic) de unde provine și denumirea orașului *Chișinău* din Ardeal, sau dela cuvintele *Készenlövő*, *Készen*, *Kiszínel*.

Această ipoteză ar putea găsi sprijin și în împrejurările istorice din veacul al XIII-lea și al XIV-lea, în colonizările maghiare din Moldova, cum este regiunea Bacăului.

Este stabilit că actualul sat Ciubârciu, situat pe Nistru la o distanță de vre-o 30 de kilometri mai jos de Tigghina, pe vremuri a fost un orașel locuit de unguri husiți, emigrați pe timpurile lui Alexandru-cel-Bun și ceva mai târziu. Vechiul Ciubârciu era așezat probabil mai sus de satul de astăzi, în localitatea Vârâți, care

se găsește la 5 kilometri de actualul sat și unde se găsesc urme de așezări omenești, „seliște“.

O mahala a Chișinăului pe la anul 1880.

După pierderea Cetății Albe, Ștefan-cel-Mare mută pârcălăbia de acolo la Ciubârciu. Asemenea emigrări a

ungurilor erau posibile și în centrul Basarabiei, în regiunea codrului, și se puteau face și înainte de mișcările husite. Și nu este lipsit de interes din acest punct de vedere și faptul existenței a unui alt Chișinău, în apropiere de Ciubârciu, oraș care există în veacul al XV-lea și al XVI-lea, adică când există și satul cu același nume, actualul oraș.

Acel oraș se găsește pe râul Botna, și figurează în două acte. La 10 Aprilie 1458 Ștefan-cel-Mare confirmă mănăstirii Bistrița stăpânirea bălților dela gurile Botnei, bălți care se întind dela revărsarea Botnei în Nistru până la Căușenii de astăzi.

„Și confirmăm“, se spune în acest act, *„bisericii mănăstirii Bistrița, unde este hramul Adormirii Sfintei Născătoare de Dumnezeu (dreptul) asupra („denumirii Botna“) Botnei, și cu toate iezerile, gârlele și iezișoarele, și de la Chișinăul roșu (frumos) până la dealul Zagornei, și mai sus și mai jos pe Nistru toate prisăcile cari se găsesc în acel hotar“*... Localitatea Zagorna, sau mai bine zis lacul Zagorna, figurează într'o serie de documente moldovenești, începând cu un act a lui Alexandru-cel-Bun dela 31 August 1429. Și astăzi, acest lac, sau mai bine zis baltă, poartă denumirea veche și se găsește ceva mai jos de revărsarea Botnei în Nistru, la vre-o trei kilometri de satul Chițcani spre Copanca. Și dealul care se coboară spre baltă poartă denumirea Zagorna. Despre același Chișinău se vorbește în documentul lui Petru Rareș din 22 Martie 1535, prin care domnitorul Moldovei dă pârcălabului de Ciubârciu Tomșa *„pentru slujba lui dreptcredincioasă“*... *„un loc viran pe Botna, între*

Dobra și Oale, unde este marele Chișinău ca se înființeze acolo un sat". Prin urmare, este precis că pe Botna nu departe de Nistru mai există un Chișinău, și judecând după faptul că într'un caz el se numea „frumos”, iar în altul „mare”, se poate presupune că aici este vorba de un oraș și că aceste calificative i se atribuiau spre deosebire de Chișinăul de pe Bâc.

Luând în seamă că hotarul bălților Botnei se începe la Nistru și se termină la Căușeni, nu este exclus că Chișinăul de pe Botna se găsea în locul Căușenilor de astăzi, fără îndoială o așezare omenească veche, dat fiind și situația lui geografică în drumul care duce dela vadul Nistrului la Tighina spre vadul Dunării dela Isaccea și dela Cetatea-Albă spre orașele din nordul Moldovei. După așezarea Tatarilor în regiunea Bugeacului, în veacul al XVI-lea, Chișinăul devine capitala lor, schimbându-și denumirea în Căușeni. În ce legătură a fost Chișinăul de pe Botna cu satul Chișinău de pe Bâc din acele vremuri, este greu de făcut vre-o presupunere. Este clar că aceste două localități au avut ceva comun cu emigrările din părțile ungurești în Moldova.

O mică confuziune a ieșit și cu data dela care istoricii Chișinăului încep istoria orașului. S'a stabilit ca un fapt netăgăduit, că numele orașului Chișinău se pomeneste pentru prima dată într'un hrisov a lui Alexandru-cel-Bun din 25 Aprilie 1420. Domnitorul Moldovei dă prin acest hrisov boerului său Venea „*pentru slujba dreaptă și credincioasă*” câteva sate „*în țara moldovenească*” între care se pomenesc *Miclăușeștii, Lozova, Dvornicenii, Dumeștii, Sadova* și altele „*și hotarul aces-*

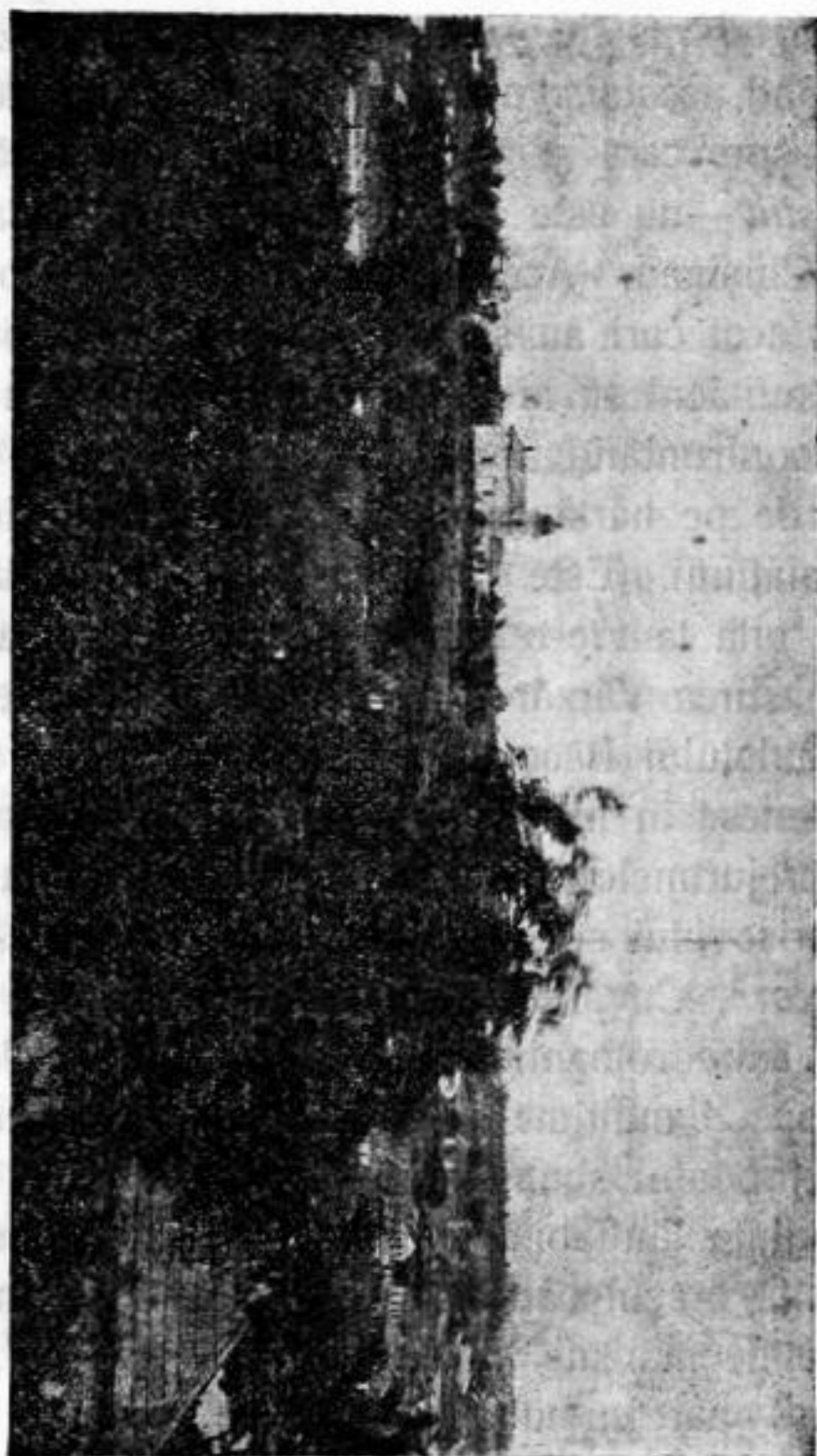
tor sate care sunt pe Bâcoveț: mănăstirea lui „Chișnovarzar” pe deasupra prisăcii lui Acibco, pe deasupra Horodiștii, pe deasupra Lozovei”, etc.

Slavistul rus de origine românească I. Venelin (Huțu) comentând acest text a afirmat încă la anul 1840 că Bâcovățul despre care se vorbește este Bâcul și că „*Chișnovărzăreștii*”—nu este alta decât o mănăstire a lui Varzar în Chișinău. Această părere greșită a fost repetată de toți acei cari au scris despre Chișinău până astăzi. Dar e suficient să arunci o privire asupra hărții Basarăbiei, confruntând nomenclatura geografică din hrisov cu cea de pe hartă ca să apară toată absurditatea acestei afirmațiuni. Este vorba cu totul de o altă localitate care se află la vre-o șaizeci de kilometri dela Chișinău, de mănăstirea Vărzărești, așezată nu departe de începutul râulețului Bâcovăț, afluentul Bâcului; satele care se pomenesc în hrisov sunt sate așezate pe acest afluent, în împrejurimele mănăstirii Vărzărești, care în alt loc a hrisovului se numește pur și simplu „*Mănăstirea lui Vărzar*”. Cuvântul „*Chișno*” probabil că a fost rău citit de către romanticul slavist, care în actele publicate de el face o mulțime de greșeli de așa natură, și acest cuvânt probabil sună altfel.

Tendința lăudabilă a istoricilor Chișinăului de a-și reprezenta orașul cât se poate de vechi, prin considerațiunile de mai sus nu este zdruncinată prin nimic, căci Chișinăul apare cu numele său propriu în alt hrisov din anul 1436 dat de către Ilie și Ștefan-Vodă logofătului Vancea, în care precizându-se hotarele unei localități, se spune următoarele: „*și lângă Bâc de ceialaltă parte pe*

valea care se găsește în fața Cheșenăului (Кешенева) lui Acbaș“.

Mahalaua din jurul bisericii Mazarachi.

Din acest act se vede că Chișinăul există în prima jumătate al veacului XV-lea, și nu este exclus, că is-

toria acestui oraș se începe cu mult mai înainte de această dată, poate că chiar la începutul așezării Moldovenilor în regiunea Nistrului. Însă Chișinăul nu se deosebea la început prin nimic de satele din jurul lui. O serie de acte din veacul al XVI-lea și XVII-lea, ne arată că Chișinăul era un simplu sat, că el nu jucă nici un rol în viața politică și economică a Moldovei răsăritene. În cele mai vechi hărți ale Moldovei, cum este de exemplu harta lui Reicherstorf dela 1541, sau a lui Iacobo Castaldo din 1584, Chișinăul nu figurează, pe când în aceste hărți se găsesc orașele basarabene, cum este Orheiul, Tighina, Lăpușna, Soroca etc. Aceasta înseamnă că Chișinăul n'avea absolut nici o importanță în vremurile acelea și că el, cum se vede din acte, ținea de pârcalabia de Lăpușna.

Până la răpirea Basarabiei de către Ruși, Chișinăul a dus viața satelor și târgurilor moldovenești din acea vreme.

În locul unde astăzi se așterne Chișinăul cu suburbiile sale erau șase sate, fiecare din ele având istoria lui, și anume: *Chișinăul*, propriu zis; *Buicanii*, suburbia de astăzi a cărei moșie se întindea până la Bâc, ocupând și o parte din orașul de acum dela piața nemțească spre Bâc; *Vovințenii*, cari s'a contopit cu Buicanii și care era așezat spre vest de Buicani; *Hrusca*, care ocupă regiunea școalei eparhiale și a cimitirului armenesc, inclusiv Malina-Mică; *Visternicenii*, — Râșcanovca de acum — de pe malul stâng al Bâcului, — care ținea de pârcalabia Orheiului; *Muncești* — astăzi regiunea drumului și barierei Muncești, împreună cu satul Muncești.

În a doua jumătate a veacului al XV-lea, satul aparține boerului Vlaicu, poate unchiului lui Ștefan-cel-Mare, cunoscutul pârălab de Cetatea-Albă, Hotin și Orhei. Printr'un hrisov al lui Ștefan-cel-Mare din anul 1466 se întărește cumpărătura unei seliște de către „*cinstit[ul] boiar... [dum]nialui Vlaicul... la Chișinău, la fântâna Albișoara, ce ș'au [cumpărat] dela Toader, ficiorul lui Fedor, și dela fratele lui dela... și dela Fedorel drept 120 zloți tătărești*“. Strănepoata lui Vlaicu, Vasutca, vinde Chișinăul fostului „ureadnec“ de Iași, Drăguș, cum se vede din hrisovul dat de către Petre Șchiopul la 25 Aprilie 1576. „*Precum au venit,*“ citim în acest document, „*înaintea domniei mele... Vasutca fata Maricăi, nepoata Eremiei ce au fost visternec... strănepoata lui Vlaico, de a ei bunăvoie, de nime silită nici asuprită, și au vândut a sa dreaptă ocină și moșie un sat anume Chișinăul pre Bâcu, în ținutul Lăpușnei, și cu mori în Bâcu, dând un dires de întăritură, ce au avut strămoșul ei Vlaicul dela Ștefan-Vodă-cel-Bătrân; ce l-au vândut slugii noastre lui Drăguș ce au fost ureadnec... în Iași drept cinci sute de zloți tătărești*“...

Soția lui Dragoș, Salomia, „*împreună cu ficiorii săi Crăstea și Vasilie și cu nepoții lor Necolai și Ionașco și Anghelina ficiorii lui Ștefan Drăguș, de nime siliți nici asupriți și-au vândut a lor dreaptă ocină și cumpărătură dintru ale sale dreaptă direasă, un sat anume Chișinăul pre Bâcu... ce și-au fost cumpărat lui Drăguș vornecul dela Vasutca fata Maricăi*“. Această vânzare a satului Chișinău s'a întâmplat la 29 Noemvrie 1617, proprietar devenind marele Vistiernic Constantin. Ceva

mai târziu Chișinăul, nu se știe prin ce împrejurări, devine proprietatea mănăstirilor închinată Sf. Vineri și Balica din Iași. Aceasta se vede din „cartea domnească” a lui Vasile Lupul din 6 August 1641 dată „*călugărilor dela sfânta mănăstire dela Sfânta Vineri și dela mănăstirea Balicăi, ca să fie tari și puternici cu cartea domniei mele a lua a zecea din toată pâinea și din fân, și din legumi și din in și cânepă și din tot venitul la sat la Chișinău*”.

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, Chișinăul trece în stăpânirea mănăstirii Galata, cum se vede din actul dat de către domnitorul Alexandru Calimah mănăstirii la 28 Septembrie 1795.

Soarta Chișinăului o împarte și Hrusca. O jumătate din această moșie se vinde la anul 1548 lui Stănilă, Ghedeon și Bran de către „*Magduca și fratele ei Frățian feciorii lui Stan... Nicoară și surorile lui Urâta și Dragna și Cemordea feciorii Neacșii... toți nepoții lui Coste Posadnic*”. Ceialaltă parte rămasă fiicelor lui Coste Posadnic, Nișca și Anghelina, se vinde în același an lui Bran, Mihuță, Ioan și Simeon, probabil toți răzeși. În veacul al XVII-lea și al XVIII-lea, cum se vede dintr’o mulțime de acte, Hrusca intră în mâinele mai multor răzeși, care se ceartă pe chestiunea hotarelor. Pe la începutul veacului al XIX-lea Hrusca, sau poate o parte din ea, ajunge proprietatea Muntelui Sinai.

Buicanii, aparțineau în baza unui act dat de către Ștefan-cel-Mare unui oarecare Hodor. Nepoții și stră-nepoții lui se adresează cu o plângere către domnitorul Constantin Movilă la 20 August 1608:

„Și ne-au jăluit înaintea noastră“, scrie în actul său Constantin Movilă, „cu mare jalobă și cu mare mărturie zicând întracesta chip: că au avut un uric ce li-au fost lor dela strămoșul lor Hodor și Parasca dela bătrânul Ștefan-Vodă pre sat pre Buecani ce este în ținutul Lăpușnii, pre Bâc și cu loc de heleșteu și cu vad de moară în Bâc și acel uric au perit în prada Tătarilor când au venit domnia me în pământul domniei mele din cetatea Hotinului cu oștile leșăști, aiuncia când au umplut Tătarii pământul nostru“.

În anul 1609, o parte din moșia Buicanilor se vinde marelui postelnic Chiriță Dumitrachi. La anul 1611 el cumpără și a doua parte a Buicanilor. Soția postelnicului Chiriță Dumitrachi, după moartea lui, donează Buicani Sf. Mormânt „pentru sufletul giupânului său Chiriță Postelnicul și pentru sufletul ei“. Dela această dată Buicani depind de mănăstirea Galata din Iași, care era închinată Sf. Mormânt.

Cam la fel s'a întâmplat cu satul Vovînțeni, care la început aparține numeroaselor familii răzeșești Crețulescu, Stratulat și Chinsești. Acești răzeși își vând moșiile lor mănăstirii Galata la 24 Septemvrie 1766.

În cât privește satul Muncești și Visterniceni, cel dintâi aparținea mitropoliei de Iași, iar cel din urmă—o parte mănăstirii Căpriană,—iar alta la început familiei boerești Ionășcuță Logofătul, iar mai pe urmă familiei Râșcanu.

Aceste câteva considerațiuni cu caracter istoric aruncă puțină lumină și asupra originii Chișinăului. El a fost înființat împreună cu satele despre care am vor-

bit, în vremurile când s'au făcut primele așezări răzeșești în Moldova răsăriteană, în veacul al XIV-lea; pro-

Suburbia Visterniceni.

prietarii acestor sate au căpătat mai târziu confirmare

asupra moșiilor din partea domnitorului Ștefan-cel-Mare. Între primii coloniști din regiunea codrului au fost și ardeleni, poate chiar și unguri, cari au adus cu sine și câteva denumiri ungurești.

Hotarele Chișinăului și ale satelor din jurul lui, precum și câteva mori de apă pe Bâc, au fost cauza mai multor neînțelegeri între proprietarii satelor, mai multor procese, delimitări, cari se rezolveau de către pârcalabii de Lăpușna, domnitorii Moldovei, iar pe urmă de către Divan.

Satul Chișinău, se vede, se dezvoltă mai repede decât celelalte sate, și locuitorii lui adeseaori încalcă hotarul, ceea ce provoacă plângeri din partea vecinilor. Astfel vedem că Vasile Lupu printr'o dispoziție din 28 August 1642, trimite pârcălabii din Lăpușna „*la sat la Chișinău și,*” le ordonă el, „*să strângeți oameni buni și bătrâni și dinprejur megiași și să socotiți cum veți ști mai cu dreptul cu sufletele voastre să alegeți hotarul satului Chișinăului despre alte hotare*”.

Din unele acte dela începutul veacului al XVIII-lea, se vede că Chișinăul figurează deja ca târg. Așa, Dimitrie Cantemir pomenește în „Descrierea Moldovei” de „*Chișinăul la apa Bâcului, târguleț de puțină importanță*”, iar într'un hrisov dat de către Nicolae Mavrocordat la 14 Iulie 1712, se vorbește despre „*hotarul târgului Chișinăului*”. Dar Chișinăul devine târg mai înainte; cel puțin într'un act a lui Duca Vodă dela 2 Mai 1666, se pomenește de „*târgoveții Chișinăului*”.

Călugării dela mănăstirea Sf. Vineri, cum se vede, nu și-au putut impune autoritatea lor față de târgoveții

Chișinăului. Acești din urmă își construiau case, beciuri și prăvălii și pe moșiile vecine și refuzau să plătească dăjdii călugărilor, ba mai mult, locuitorii Chișinăului contestau chiar drepturile mănăstirii Sf. Vineri asupra Chișinăului, afirmând că „*ei ar fi știind dela părinții lor că (Chișinăul) iaste loc domnesc*“. Reprezentanții mănăstirii din Iași au fost nevoiți să dovedească cu acte, că Chișinăul este sat mănăstiresc. „*Și mai înainte vreme*“. spun ei la 1748, „*au fost tot târgul pe locul mănăstirii Sf. Arhanghel: iar dela vremea răscoadelor, când au venit moscalii la Hotin, arzindu-se toate casele târgoveților, la așezarea după răscoale, s'ar fi tras mai sus a face case și dughiane, ajungând și pe Buiucani pe moșia mănăstirii Galații și vrând egumenii aș căuta hotarele moșiilor între dânșii sau aflat și pe hotarul mănăstirii Galații câteva case și dughiane*“. Din acest act se vede, că Chișinăul a fost devastat în timpul campaniei lui Münich, cum a fost devastat de către Tătari cu câteva decenii mai înainte și anume la anul 1690, când populația se mută la Visterniceni pe moșia lui Râșcanu.

Dintr'o mulțime de acte cari s'au păstrat din veacul al XVIII-lea se vede că Chișinăul era locuit „*de creștini*“, adică Moldoveni, cei mai mulți răzeși, și că între târgoveții Chișinăului erau și Evrei și Armeni. În timpul campaniilor rusești, împotriva Turcilor, Chișinăul împărțea soarta celorlalte orașe din Moldova, cum a fost și în campania lui Münich. S'au păstrat memoriile secund-maiorului von Raan din campania rusească din anii 1787—1790. La 22 Decembrie 1788 el scrie: „*Chi-*

șinăul înainte de devastarea lui a fost un oraș de mijloc; dar când l'au părăsit Turcii în retragerea lor, l'au incendiat după obiceiul lor. O priveliște care te emoționează este de a vedea devastări noi la fiecare pas, de a vedea distrugeri, la care să dedă numai inamicul barbar. Aici se văd sobe și coșuri, resturi ale celor mai bune case, cari au fost aproximativ în număr de trei sute. Prăvăliile negustorilor cari formau un patrat de piatră de 300 de stânjeni împrejur, zac sub cenușă tot așa, cum și vre-o șase—șapte biserici“.

La anul 1789 Chișinăul din nou fu incendiat și arde în așa măsură, încât o parte din populația orașului se strămută pe moșia Buicanilor. Din aceste timpuri avem și o mărturie a unui călător german von Reuner, care vizitând Chișinăul în anul 1793, scrie că el este „un mic loc fără însemnătate“ cu locuitori Moldoveni, Greci și Evrei.

Prin urmare, Chișinăul, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, devine un oraș destul de mare, cu hală de piatră pentru negustori, cu vre-o trei sute de case bune, cu câteva biserici, cu mai multe prăvălii și cu beciuri pentru mărfuri. Numele lui figurează pe unele hărți rusești și pe cele străine, cum este a lui F. G. de Bawz dela anul 1770 (Kischenau) și a lui F. L. Giisefeld dela anul 1787 (Kischniou). În afară de cele patru biserici introduse în planul moșiilor Chișinăului a sulgerului I. Tăutu, dela anul 1800 și în afară de cele dispărute, cum a fost biserica sf. Nicolae „care biserică“, cum se spune în hrisovul lui Grigore Ghica din 27 Iulie 1741, „fiind mai înainte domnească și 'n vremea tulbu-

rărilor ce au vinit moscalii aice în țară sau răsăpit de tatari din temelie", în Chișinău, pe la sfârșitul veacului al XVIII-lea, erau și case mari boerești, unele cu două etaje, cum a fost casa familiei Donici și a stolnicului Dimitrie Râșcanu.

Istoria nu ne-a păstrat nici un fel de date cu privire la numărul populației orașului; luând în seamă

Casa boerului Donici din veacul al XVIII-lea,
în care a locuit poetul rus Pușchin.

însă numărul bisericilor, se poate lesne presupune, că Chișinăul și ca populație era destul de mare. Pe lângă populația băștinașă, care se ocupă de obicei cu agricultura, viticultura, cu creșterea vitelor și mai puțin cu comerțul, cum se ocupă razeșii mahalalelor Chișinăului și astăzi, în Chișinău găsim în calitate de negustori și Evrei și Armeni. Așezarea acestor două minorități în Chișinău probabil s'a făcut destul de demult, de când

Chișinăul devine târg. Judecând după denumirea unor străzi din prima jumătate a secolului al XIX-lea, Evreii și Armenii trăiau pe străzile lor, cea evreiască și cea armeană. Mai târziu se adăugă strada Caraimilor și a Bulgarilor. Acești din urmă, ca și Armenii, aveau biserică lor, biserica Înălțării, „bulgărească“, de piatră care se pomenește în niște acte din anul 1804. Stabilirea Bulgarilor, ca și mai târziu a Sârbilor, s'a făcut în timpul războaielor turco-ruse, așa cum s'a întâmplat la anul 1807, când locuitorii unui sat bulgăresc de peste Dunăre, Fileba, se așează în Chișinău, ocupându-se la început cu cerșetoria, cum mărturisește un act din anul 1808.

Pe lângă boeri, negustori și răzeși, ca și în orașele vechi ale Moldovei, erau și meseriași, împărțiți în bresle, cum vedem și din denumirea unor străzi vechi a Cojocarilor, Ferarilor, Ciobotarilor etc.

Un „contract“ încheiat în anul 1797 între Chișinău și mănăstirea Galata ne dă o oarecare idee despre clasa târgoveților din Chișinău.

„Adecă noi târgoveții din Chișinău“ citim în acest act, „ce avem cârciumi întru care se vinde băutură, atât vinu cât și rachiu și holircă datam adevărat și încredințat acest al nostru contract la mâna sfinții sale părintelui arhimandrit sfintii mănăstiri Galata din Eși, epitrop a Sfântului mormânt Chir Dionisie, precum să-se știe că după contractu cel din opștie întru care să arată toată așezarea târgului Chișinăului după ponturile ci sânt arătate acolo am făcut tocmală cu sfânta mănăstire Galata ca să vindem băutură: nefiind popriți în veci dar să avem a plăti avătuțel orănzii, după cum ne

este tocmai, adică cine va voi din noi târgoveții atât rufăturile cât și toate breslile a vinde băutură în târgul Chișinăului să aibă a plăti mănăstirii câte nouă bani”, etc.

Din 63 de semnături, 32 sunt românești, 27 evreești; semnează un Sârb, un Bulgar și doi Greci.

Așa dar, Chișinăul, înainte de anul 1812, ducea viața orașelor din Moldova, avea organizația lor. Nu știm ce fel de autorități avea Chișinăul. Ca târg „mănăstiresc” el ar fi trebuit să aibă un vornic, dar dependența lui de mănăstire era iluzorie, cum se vede din actele de contestare a drepturilor mănăstirei asupra orașului. Vedem că adeseori ca autoritate intervine pârcalabul de Lăpușna, iar mai târziu serdarul de Orhei. Baronul de Tott, care a trecut prin Chișinău la anul 1767, povestește că în el era un „guvernator”, care-i făcu pe călători „să uite toate greutățile, dându-le o bună masă și o bună locuință”. Poate că acesta era un serdar, cum a fost în anul 1808, când locuitorii, se plâng împotriva unui serdar abuziv din Chișinău, s’au poate că acesta era serdarul Orheiului, care în același an are reședința în Chișinău.

Cu toate că în orașul Chișinău era o populație minoritară, la număr relativ foarte mică, caracterul orașului Chișinău înainte de anexarea Basarabiei de către Ruși, era pur românesc. Toate actele privitoare la Chișinău sunt scrise în românește, în biserici s’au păstrat din vremurile acelea, numai cărți românești, din diferite tipografii din Moldova, Muntenia și Ardeal, inscripțiile pe pietrele mormântale sunt scrise în românește etc. Chișinăul avea probabil și școli românești; cel puțin în anul

1790, în Chișinău locuiește „*dascalul de învățat copiii... Ștefan din Putna*“, și sunt mărturii ale negustorilor din Chișinău, că înainte de 1812, „*aicea*“ era „*o școală obștească ce se zicea domnească*“, o școală, care avea ca scop să dea o pregătire ceva mai mare copiilor orășenilor. Pe lângă catedrala veche pe la anul 1800 există și o școală grecească, așa cum era obișnuit în timpul fanarioților în țările românești.

Cu ocupația rusească istoria Chișinăului ia o nouă întorsătură. Situația lui centrală în Moldova dintre Prut și Nistru, precum și importanța lui ca centru comercial atrage atenția autorităților militare rusești, care, cum afirmă secund-maiorul Von Raan, intenționează să-l fortifice, căci „*acest oraș cu vreme poate să devie ca punct de operație împotriva Benderului, întrucât situația lui este foarte favorabilă pentru acest scop*“. Și într-adevăr, pe la anul 1808, în Chișinău se stabilește general-maiorul Beluha-Cohanovschi și câteva regimente rusești; aici se instalează un atelier mare pentru reparația vehiculelor armatei de Dunăre. Bine înțeles, că aceasta nu contribuie mult la schimbarea înfățișării Chișinăului, cu toate că populația lui se sporește cu refugiați din Peninsula Balcanică și cu toate că Rușii introduc în oraș organele lor polițienești. În Chișinău, continuă să pulseze aceeași viață a orașelor din Moldova, centrul politic și administrativ rămânând lașul până la 16 Mai 1812, când prin pacea dela București, Rușii se retrag din țările românești, anexând partea răsăriteană a Moldovei până la Prut.

Noua provincie, numită de către Ruși Basarabia,

intrată în cadrul unei noi vieți politice și culturale, a trebuit să-și creeze un centru cu menirea de a da o nouă orientare culturală și politică întregii provincii. Și Chișinăul fu ales de către Mitropolitul Gavriil Banulescu-Bodoni și senatorul Crasno-Milașevici, însărcinat cu organizarea administrativă a provinciei, ca capitală a Basarabiei. Autoritățile rusești se instalează în Chișinău, transportând dela Iași și arhivele din timpul ocupației. De ce considerațiuni s'au călăuzit primele autorități rusești alegând Chișinăul ca centru al Basarabiei și nu alt oraș, cum a fost, de exemplu, Tighina sau Căușenii, care aveă la începutul veacului al XIX-lea peste 700 de întreprinderi comerciale, nu e greu de înțeles dacă luăm în seamă cele scrise în anul 1813 de către protoiereul Petre Cunițchi, primul rector al Seminarului din Chișinău și amicul lui Gavriil Banulescu-Bodoni :

„Orașul Chișinău“, spune el, „este cel mai potrivit pentru reședința ocârmuirii regionale sau guberniale și pe motivul că el se găsește în mijlocul regiunii și de aceea că el pe de o parte are îndestul lemn și piatră pentru clădiri, iar pe de altă parte — stepă largă și apă de izvor, precum și aer curat, din care cauză acest oraș este mai populat de cât celelalte orașe de aci. În el, ca și în orașul Bălți și Fălești, se fac iarmaroace mari, unde angroșiștii cumpără cirezi mari de boi și de cai și o mulțime de piei și de lână, și le exportează cu mare folos în ținuturile austriace și nemțești“.

Astfel Chișinăul devine capitala Basarabiei. Nu s'au păstrat nici un fel de date cu privire la numărul populației orașului din primii ani ai anexării. După unii, la

1812, Chișinăul nu avea decât 1.500 de suflete, după alții 7.000. Având însă în vedere că la anul 1814, în Chișinău, se găseau 2.109 case și 448 de prăvălii, în momentul anexării trebuia să fi fost o populație de 10 — 12 mii de suflete.

Neliniștea care a cuprins populația Basarabiei în primii ani ai anexării și care a avut ca efect tendința de a-se refugia în Țările românești, s'a resfrânt și asupra Chișinăului: în primii ani ai anexării se manifestă oarecare stagnare în dezvoltarea economică și comercială a orașului și oarecare fluctuațiune în ce privește numărul populației, care când se mărește, când se micșorează.

Desigur că aceasta n'a influențat asupra populației băștinașe, rezeșilor, cari, potrivit firei lor și tradiției, se țineau de pământurile lor.

Istoria orașului Chișinău sub Ruși nu este bogată în evenimente, nu abundează în momente colorate asupra cărora s'ar putea opri atenția istoricului. El n'a suferit de incendii mari; el n'a îndurat nici de cutremur, mulțumită poate administrației lui, care în teama de cutremur, timp de câteva decenii, nu dădea autorizație de a construi case mai mari decât un etaj și jumătate; el n'a suferit nici de invazie, dacă n'o luăm în seamă pe acea a funcționarilor; în jurul lui nu s'a desfășurat nici un război, în afară de acel de la gara Chișinău dela 6 Ianuarie 1918, și acel din valea Buicanilor, de lângă cimitirul evreesc dela 7 Ianuarie a aceluiași an, când un număr de tineri mobilizați de către sovetul local compus din dezertori din armata rusă, cu tot avântul lor războinic, au tras o noapte întreagă împotriva unui inamic

imaginar. Istoria Chișinăului este istoria unui oraș, care prin capriciul împrejurărilor și a oamenilor pe neașteptate devine metropola unei provincii mari, este istoria unui oraș, care, cu concursul autorităților rusești, ia o dezvoltare vertiginoasă pe cale pașnică și artificială, este istoria rivalității pașnice între cele două culturi, cea românească veche și cea nouă rusească, din care iese învinsă cea dintâi. Indepărtat de centrele mari rusești prin stepa Ociacovului și a Ucrainei, ambele în perioada de adaptare la cultura rusă, Chișinăul mult timp rămâne un oraș exotic pentru Rusia, în special pentru romanticii ruși din prima jumătate a veacului al XIX-lea. De fapt Chișinăul nici odată n'a devenit oraș-rusesc, cu tot exteriorul lui, căci în afară de funcționari și militari, în Chișinău, chiar în ultimii ani ai stăpânirii rusești, nu trăiau decât foarte puțini Ruși, populația orașului fiind compusă la centru din Evrei, Armeni, Greci etc., iar la periferie fu împinsă majoritatea locuitorilor Chișinăului, Moldovenii.

Cele două departamente ale „Ocârmuirii vremelnice” stabilite la Chișinău, cu preponderența elementelor locale în sânul lor, Mitropolia Chișinăului, cu Gavriil Bănulescu-Bodoni în frunte, întreaga administrație civilă în cap cu vel-logofătul Scarlat Sturdza, făceau să se îndulcească trecerea orașului și a provinciei întregi dela un regim cultural și politic la altul, să se uite ceva din asprimile regimului rusesc.

După anexare Chișinăul cu încetul își schimbă și înfățișarea. Administrația centrală a Basarabiei atrage mai mulți funcționari ruși; împreună cu unitățile arma-

tei, în Chișinău se perindează mai mulți ofițeri ruși; participarea clasei boerești la administrarea provinciei prin cele două departamente și mai pe urmă prin Consiliul suprem îi făcu pe boerii moldoveni să-și lase moșiile pe seama vechililor și să se tragă spre Chișinău în rădvanele lor largi, împreună cu cuconițele, cu copiii și cu numeroasele slugi.

Iar privilegiile acordate negustorilor și perspectiva îmbogățirii rapide, atrage un număr oarecare de Evrei din ținuturile poloneze, devenite rusești, din Podolia și Volânia. Industria, care își are începuturi mai înainte în câteva tăbăcării și velniți, tinde spre o dezvoltare mai mare, și pe la anul 1814 în Chișinău găsim pe lângă vre-o 22 de tăbăcării, 5 fabrici de saftian, 18 de lumânări, 4 de săpon și 3 vopsitorii. În Chișinău se construiesc și câteva clădiri publice noi, cum a fost clădirea închisorii vechi, a unui spital, și ceva mai târziu a mitropoliei și a seminarului, care se deschide la anul 1813.

Dar Chișinăul nu putea să ia o dezvoltare mare și pe motivul că el era așezat pe moșie mănăstirească, fapt care a împiedecat dezvoltarea lui în trecut. El rămâne, cum s'a exprimat generalul P. Chiselev față de țarul Alexandru I în anul 1816, „*un sat mare, murdar și prost cu patru sau cinci case de piatră*“, așezate, cum spune un alt vizitator al Chișinăului din vremurile acelea, pe povârnișul dealului, cu străzi fără nume, care „*erau cufundate vara în praf, primăvara și toamna în noroi, iar noaptea în întuneric*“.

Guvernul rus se adresează prin generalul Bahmetiev, care îndeplinea funcția de vice-rege al Basarabiei, către

proprietarii noi ai Chișinăului, Mănăstirea Galata și Muntele Sinai, cu rugămintea de a vinde sau a schimba pe alte moșii Chișinăul, Hrusca, Buicani și Vovințeni. În urma stăruinței arhimandritului Partenie de Galata, patriarhul Ierusalimului a admis cedarea acestor moșii în „dar” țarului Rusiei, confirmată prin actele din 15 Noembrie 1817 și din 15 Martie 1818. De acum înainte Chișinăul nu mai întâmpină nici o piedecă în creșterea lui, și din semicercul de lângă Bâc începe să se întindă în sus pe terasele dealurilor din dreapta râulețului.

Imediat după anexare, Chișinăul, cum se vede, nu avea nici un fel de administrație comunală; polițaiul era totul pentru oraș și pentru locuitorii lui. Abia la anul 1817 se constituie o primărie din cinci membri aleși de către naționalitățile mai numeroase din Chișinău în frunte cu un primar, „căpitanul slujbei moldovenești”, Anghel Nour. Este interesant, că întreaga primărie, care trebuia să lucreze sub supravegherea polițaiului și care reprezintă cinci naționalități, nu cunoștea limba rusă și ceru guvernatorului să i se admită a face corespondența în limba moldovenească.

Din primii ani, după anexarea Basarabiei, s'a păstrat o descriere a orașului Chișinău, făcută de către călătorul englez William Mac-Michael în anul 1817. Iată ce scrie el :

„4 Ianuarie. A doua zi era Duminică, și ne simțirăm strămutați pe o scenă cu totul nouă în timpul primblării noastre prin „bazar”, căci așa se numește strada îngustă pe care stau cele mai mari magazine din Chișinău. Clădiri joase, acoperite cu șindrilă, fără ferestre de sticlă, pe

care le înlocuiau obloanele de lemn, ridicate și atârinate de acoperemânt; într'un cuvânt casele sărăcăcioase ale unui oraș grecesc sau turcesc erau umplute cu lucruri de nevoie de tot felul. Sub streșinele eșite înainte erau orânduite miere, smirnă, piper, semânță de toate speciile, stafide, portocale, pucioasă, natriu și c. l. Pe pământ stăteau bolovani mari de sare de stâncă din minele dela Ocna, în Valahia, cu prețul de 14 parale oca; în altă parte erau crapi, moruni și alte feluri de pește înghețat dela Bender. Printre mulțimea ciudată, deosebeai pe ofițerul rus trecând iute în droșca-i ușoară, pe frumossul și voinicul țăran moldovean, contrastând cu soldatul împărătesc cu trăsăturile de calmâc, puțini Turci, din pătura cea mai de jos, și mulți Armeni, așa de numeroși aici, că ocupă o stradă întreagă. În mijlocul norodului ședeau zarafii evrei, cu măsuțe înaintea lor, pe care erau răspândiți Zecchini de Veneția, Galbeni olandezi, Fonduchi, Stamboli și alte feluri de aur turcesc, amestecat cu greoaia aramă a copeicilor rusești. Trăsura unei agere și frumoase copile, fata vlădicăi armenesc, mergea încet pe strada îngustă și păcătoasă, în coadă stătea o slugă în strălucita haină de arnăut. Astfel erau curioasele lucruri, cari alcătuiau grupa pitorească din cartierul de jos al bazarului; alte părți ale orașului erau zidite însă într'un stil mai frumos, cu strade mai largi și frumoase locuințe de piatră. La 6 Ianuar, care după calendarul răsăritean e serbat de Ruși ca zi de Crăciun, bisericile erau pline, și boerii moldoveni se etalau în strade, în cele mai luxoase echipaje, pe care le aveau. Cât despre noi, am primit serenada unui taraf

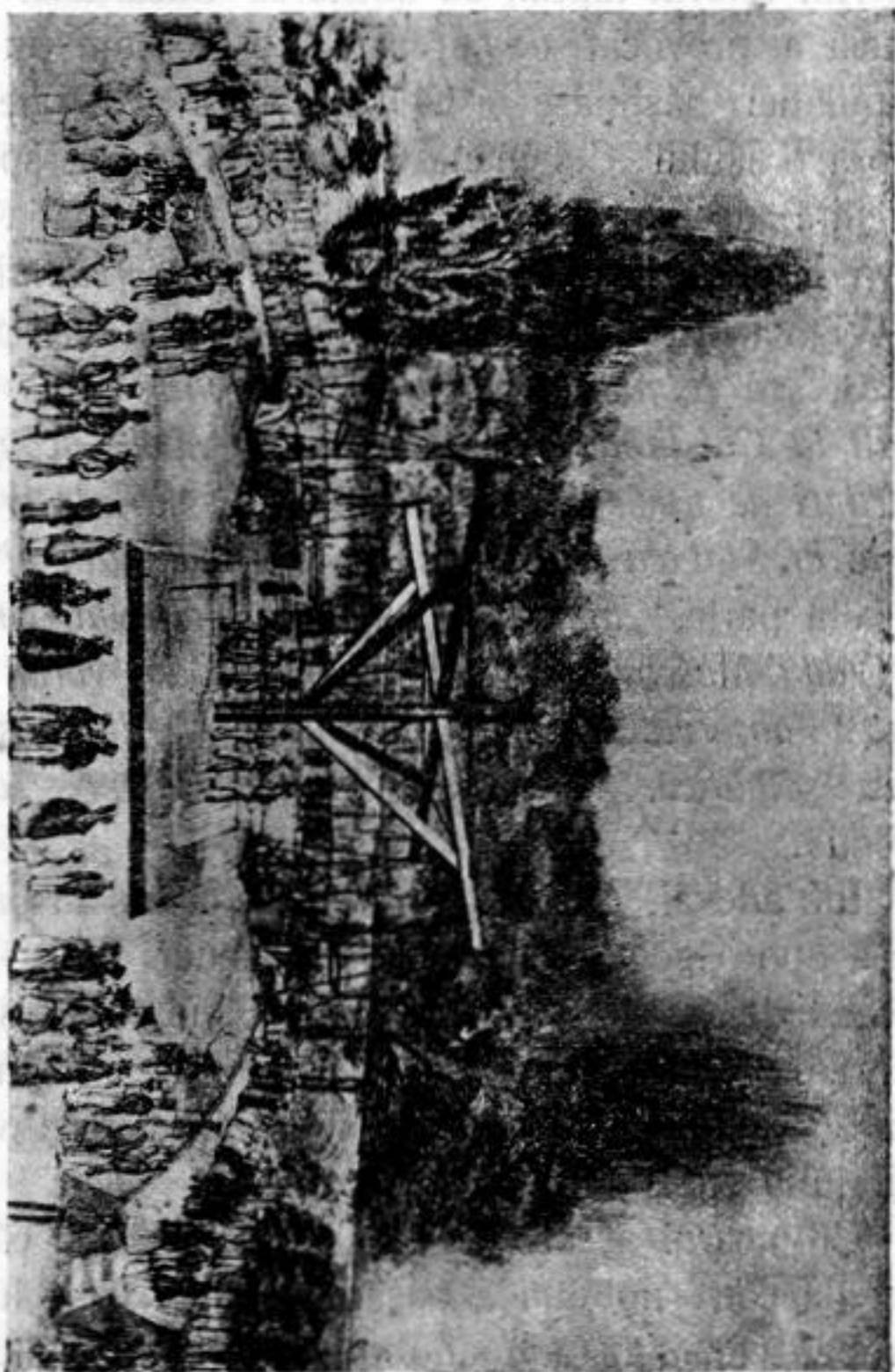
de țigani, oameni nalți, negri, cinci vioare, pe care cântau oftătoare arii moldovenești“.

Am relevat faptul, că anexarea Basarabiei de către Rusia a provocat o oarecare consternare în spiritele populației băștinașe și că aceasta a avut efecte și asupra orașului Chișinău. Cu încetul însă, spiritele se liniștiră, deși toată lumea consideră ocupația rusă ca ceva provizoriu. *„Moldovenii erau încredințați“,* scrie F. Vighel, fostul vice-guvernator al Basarabiei pe la anul 1823, *„că administrația regională nu poate rămâne mult la Chișinău și își făceau case mici, înconjurate cu garduri de nuele, cu toate că multe din ele erau închiriate la Stat cu prețuri mari“.* *„Nimeni din ei“,* scrie el în altă parte, *„nu știu rusește și n'a avut curiozitatea să vadă Moscova sau Petersburgul; din vorbă cu ei se putea observa, că ei considerau Nordul nostru ca o țară sălbatică. În schimb mulți din ei se duceau la Viena“.*

Într'adevăr, din mai multe date care s'au păstrat din acea epocă se vede clar, că Chișinăul mult timp n'a încetat de a trăi în tradițiile vechi moldovenești, că în acest oraș mult timp s'a menținut viața românească. La anul 1818 liniștea orașului fu turburată prin vizita Împăratului Alexandru I.

Cronicarul acestui eveniment povestește că la balul dat de către nobilimea basarabeană în casa lui Toader Crupenschi, s'au adunat boeri din toate colțurile țării. *„Cucoanele sosite“,* povestește A. Veltman, *„s'au îmbrăcat în tot luxul Orientului și al Europei, și dacă soția vice-regelui, ca o bună gospodină, n'ar fi observat la*

timp îmbrăcămintea oaspeților, Împăratul ar fi găsit toate cucoanele învălitate în șaluri turcești scumpe, iar pe boeri

Scrânciobul în grădina publică a Chișinăului pe la anul 1820.
(Colecția D-lui P. Gore).

în căciuli și în papuci pe deasupra meșilor galbeni și roși. Cu câteva momente înaintea sosirii Împăratului

șalurile au fost luate, iar căciulele de pe câteva sute de capete, au fost aruncate grămadă în dosul coloanelor“.

În legătură cu mișcarea eteristă din Țările Românești, în Chișinău, în anii 1821—1823, se observă o oarecare animație, care intensifică viața națională românească. Chișinăul devine centrul emigranților din Moldova și Muntenia.

Pe lângă familiile primitoare boerești din Basarabia, a guvernatorului civil Costachi Catacazi, a vice-gubernatorului Matei Crupenschi, a lui Teodor Crupenschi, a membrilor Consiliului superior, Pruncul și Gheorghe Varfolomei, a lui Zamfirachi Rali, Cheșcu, Cațică, în Chișinău găesc adăpost o mulțime de familii românești și grecești venite de peste Prut. „Lumea furnica deja în el“, scrie același Veltman. „În loc de douăsprezece mii de locuitori, aici se găseau până la cincizeci de mii, pe o întindere de patru verste patrute. El se asemănă mai mult cu o îmbulzeală a poporului la o sărbătoare locală, unde acei veniți, se stabilesc cum pot, familii întregi într'o singură cameră...“

Chișinăul în acea vreme era rezervorul de prinți și de boeri nobili din Constantinopol și din cele două principate. În fiecare casă care avea două trei camere, trăiau refugiați din splendidele palate din Iași și București. Aici era în trecerea sa spre Italia și domnitorul Moldovei Mihail Șuțo; aici s'a așezat familia lui, în care strălucia ca frumusețe Rala Șuțo; aici era familia Mavrocordato, în mijlocul căreia a înflorit Maria, cea din urmă reprezentantă a frumuseții antice feminine pe pământ... La fiecare pas, se încingeau discuții asupra chestiunilor

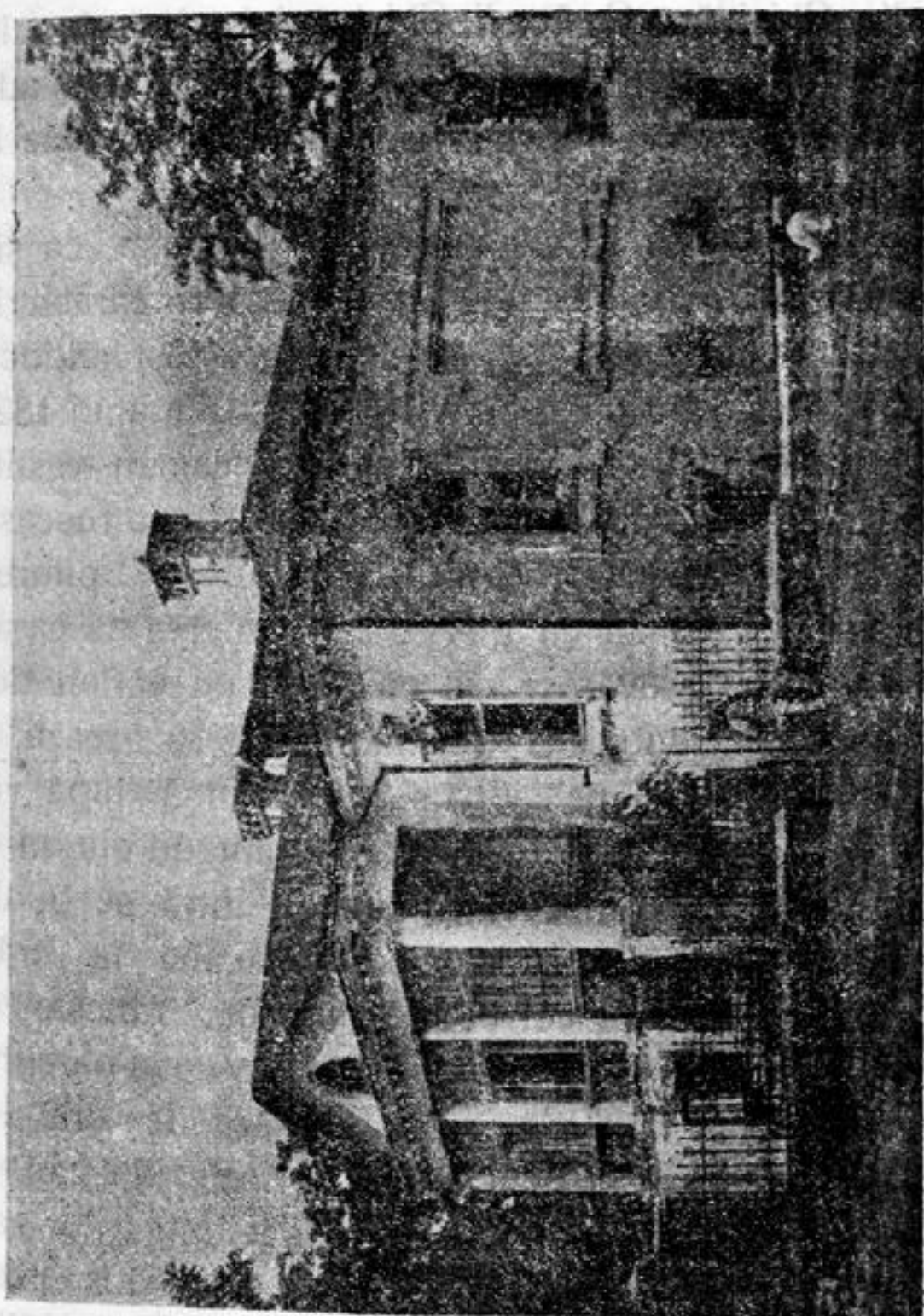
grecești... Moldovenii în general, doreau succes Turcilor și se bucurau din tot sufletul, când li se tăia capul fanarioților, fiindcă în fiecare din ei, îi vedeau pe viitorii domnitori ai săi“.

Tot la Chișinău, se refugiază principele Caragea, visternicul Varlam, postelnicul Ion Schina, doi Moruzi, Gheorghe Roznovanu, Bogdan, familiile Balș, Negruți, Herescu etc. Se înțelege dela sine, că aceste familii intră în contact cu familiile moldovenești din Basarabia, adeseaori petrec împreună. Funcționarii și militarii ruși, primiți și ei în mijlocul acestei societăți, se simt izolați. „În oraș“, scrie Vighel, „plin de proprietari, funcționari și emigranți din Moldova și Grecia, toți trăiau dezbinați; nicăieri nu se găseă un punct de legătură... Guvernatorul civil al Basarabiei, Catacazi, primeă o leafă mare în aur, și cu toate că cum se zice, nu sărbătorea zilele solemne împărătești, o cheltuiă toată și mai făcea și datorii“.

Această epocă coincide cu timpul când în Chișinău își petreceă zilele de surghiun poetul rus A. Pușchin în cea mai interesantă perioadă a vieții lui.

Deportat din Petersburg, pentru poezii cari au indispus guvernul rus, Pușchin fu trimis, cum scrie el în mai multe scrisori, în „Moldova“, în „orașul prafului și al noroiului“, „unde-i dictator Catacazi, iar Crupenschi Cicerone“. „Orașul blestămat“ însă și „Moldova“, în general, au avut o influență covârșitoare asupra formării geniului poetului romantic. Cele mai multe din operele lui au fost scrise sau concepute în Chișinău; mediul exotic în care a trăit el vre-o trei ani, cunoștințele pe

cari le-a făcut în societatea înaltă moldovenească, precum și natura basarabeană, iau transmis o notă puter-

Casa boerului Cătăci, ridicată la începutul veacului al XIX-lea.

nică basarabeană, care se simte în unele sugete, descrieri și caracterizări, în special în operele lui byro-

nene. Răpit de farmecul fiicei boerului Vartolomei, Pulherița, poetul rus îi consacră câteva poezii pline de duioșie. Nu scapă fără înțepături și unii din societatea înaltă din Chișinău. Cetățenii Chișinăului până în ultimii ani se mândreau cu faptul, că orașul lor a adăpostit pe cel mai vestit poet rus, legând de numele lui mai multe legende.

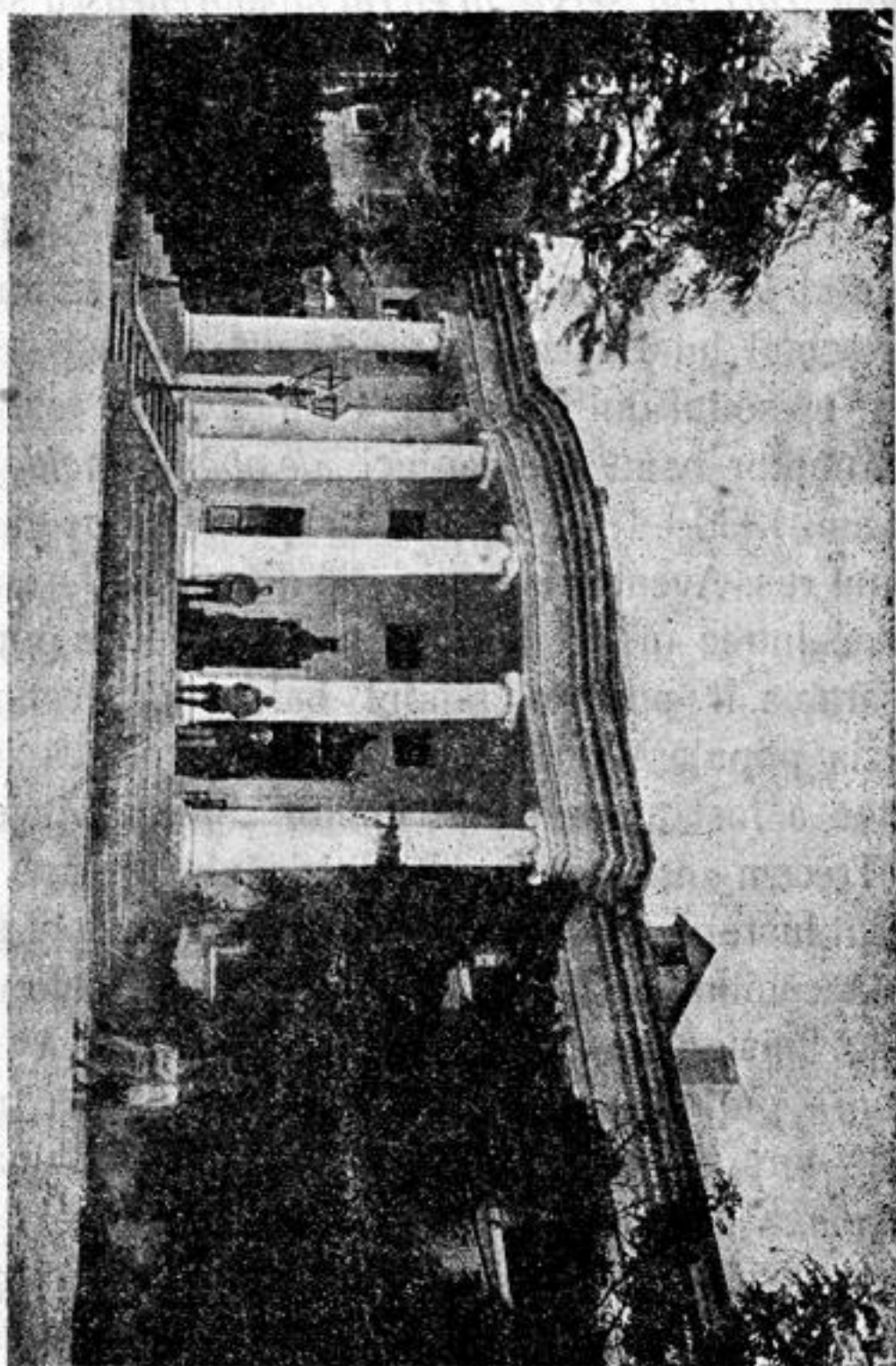
În această epocă în viața orașului Chișinău, ca și a întregii Basarabii, se observă unele trăsături caracteristice numai mediului social românesc. Așa a fost haiducia, fenomen care nu era cunoscut vieții rusești. În anul 1823, în săptămâna Paștilor, a fost prins în Chișinău vestitul haiduc Ursul, pentru capul căruia administrația rusească a oferit o mare sumă de bani. Este plină de pitoresc povestirea lui Veltman cu privire la prinderea lui Ursul, care, împreună cu tovarășii săi, cumpără un cârlan dela niște ciobani din suburbia Chișinăului și se așează la mâncare, trimițându-l pe cioban la cârciumă după vin. Cârciumarul anunță autoritățile care trimit un pluton de draguni. Ursul, cu doi tovarăși ai săi, intră pe o altă stradă în oraș, călări, cu pistoale și iatagane la brâu. El trage cu pistolul în cei ce-l urmăreau, rănește cu iataganul un evreu, care vroia să-l oprească și parcurge toate străzile ziua namiază mare, urmărit de draguni, polițiști și curioși. Ajunși la Bâc li se îngloadă caii, și Ursul cu un coleg al său cade în mâinile bulgarilor zarzavagii. El evadează dela închisoare și fù prins peste o lună, când fù bătut în mijlocul unui median al Chișinăului până la moarte, îngrozind lumea prin faptul, că dintre dinții lui încleștați n'a izbucnit nici un suspin.

„Acesta era“, spune Veltman, „șeful unei bande, alcătuite din fel de fel de adunătură de oameni iubitori de război, cari au servit în eteria moldovenească și au trecut în Basarabia... Însăși Ursul era modelul brutalității și a înrăirii; când l-au pedepsit, el nu se dădea să fie lecuit; ședeà întins, acoperit cu viermi și nu suspină“. Se afirmă că unele trăsături în caracteristica hoților, a disprețului lor față de moarte și a bărbăției supraomenești, în poemul lui Pușchin „Frații hoți“ au fost inspirate de către episodul din Chișinău. Cam la fel a fost și istoria mai multor bande de haiduci „de obârșie moldovenească“ din anii 1830—1840, isprăvi cari puseseră pe gânduri guvernul rus. Aventurile unuia din acești haiduci, a lui Tăbultoc întrec orișice închipuire, și cântecele populare din Basarabia îl pun în rândul haiducilor legendari din poezia populară românească. — Se spune, că însăși Tăbultoc a fost autorul mai multor cântece vitejești.

Trecem însă la istoria Chișinăului. După ce s'au liniștit lucrurile în Țările Românești și refugiații s'au retras pe la căminurile lor, Chișinăul intră în viața lui normală, liniștită de oraș de provincie. Această liniște se turbură puțin la anul 1829, când, cu ocazia războiului ruso—turc, Chișinăul devine punctul principal pentru evacuarea dezertorilor și a răniților și bolnavilor. Înfașurarea orașului se schimbă foarte puțin în comparație cu anul anexării Basarabiei. „Întru în oraș“, scrie un călător rus la anul 1829, „merg pe niște străzi înguste și murdare și mă aștept că înainte voi găsi clădiri aziatice sobre, dar liniștite. Zădarnică speranță! Între colibele vechi, pretutindene se înalță case destul de bune; gar-

durile de pe lângă mai multe case boerești, s'au dărâmat; au rămas numai porțile, pe lângă unele chiar de

Casa boerului Vartolomei, ridicată între anii 1823—1825 (astăzi Comandamentul corpului de armată din Basarabia).

piatră, cari mărturisesc că stăpânul cândva vroiă să trăiască omenește, pe lângă altele—doi stâlpi cu o grindă deacurmezișul, adevărate spânzurătoare. Tot lă un loc

prezintă un fel de devastare, iar porțile fără garduri, par monumente triste sau firme a leneviei și neglijenței... Pe un podiș înalt este clădită mitropolia, lângă care se găsește mănăstirea armenească, și în rând cu aceste lăcașuri—grădina publică. Arhitectura acestor mănăstiri nu este europeană. Pe frontispiciuri sunt zugrăviți sfinți. Variațiunea culorilor atrage vederea, și ne amintește că noi suntem într'un oraș aziatic... Prăvăliile în care se vând stoffe, carne de berbec fiartă și la grătar, plăcinte și băcănii, sunt clădite în două rânduri pe o stradă îngustă și rău mirositoare, în stil cu totul aziatic. Cărciumele cu rachiu și cu vin moldovenesc de viță de vie, sunt împrăștiate în întregul oraș; pe teșghele, care iese pe stradă, sunt expuse o mulțime de sticle de diferite mărimi cu vin și rachiu în fel de fel de culori, care atrag spre sine pe admiratorii lui Bachus. La unele cărciume, pe terase acoperite, barzii moldovenilor — țiganii cântă cântece triste, alcătuite de ei însăși la diferite ocazii, și vizitatorii cu nasul roșu, beau îngândurați. Pe străzi se văd trăsuri, și vezetiii sunt îmbrăcați, în cele mai multe cazuri, în dolmane cumpărate de ei la husari din diferite regimente“.

A. Storojenco, care scrie aceste rânduri, constată că, după 16 ani de stăpânire rusă, limba rusească nu era cunoscută, în deosebi cucoanelor. În casele boierești, ca și a țăranilor, se păstrează obiceiurile vechi moldovenești, din care călătorului rus ia plăcut o petrecere cu lăutarii. „Vinul moldovenesc“, povestește el, „curgea în paharele pline, care cu sîrguință se deșertau. Melodiile sălbatice și triste ale țăganilor, care cântau din gură,

și din viori și cobze, m'au cufundat într'o melancolie plăcută".

Cam aceleași impresii face Chișinăul și asupra lui F. Vighel, un alt scriitor rus. „*Eu n'am văzut un sat mai urât și mai dezordonat, decât el (Chișinăul). Din depărtare, el încă seamănă a ceva, dar intrând în el, eu am rămas cu gura cascătă... Mi-aduc aminte, că la 14 Octombrie, Duminică, eu m'am preumblat până târziu noaptea. În această zi s'au sărbătorit multe nunți, și eu în mai multe locuri, despărțit de cei ce se veseleau cu un gard jos de nuele, par'că luam parte la serbări; în curte, la lumina făcliilor, Moldovenii și Moldovencele, se desfătau cu iubitul lor dans național „mititica“.*

La anul 1828 guvernul rus desființează autonomia provincială, acordată Basarabiei la anul 1816, și Chișinăul intră în categoria orașelor „regionale“, cu administrație pur rusească. Elementele românești, chemate după regulamentul dela 1816 să ia parte la administrarea provinciei, cu încetul se înlătură. În capul primăriilor și în consiliile comunale, precum și în magistrature, instituții judiciare și administrative orășanești create după tipul celor germane, cu burgomiștri și ratmani în frunte, nu mai găsim nume moldovenești decât foarte rar.

Cu venirea general-gubernatorului Feodorov în capul provinciei, în Chișinău se începe o eră de edilitate fecundă, care cu încetul schimbă aspectul orașului. La anul 1834 se aprobă noul plan al orașului, potrivit căruia se nivelează câmpul din dosul mitropoliei și se schițează proiectul străzilor din partea nouă a Chișinăului. Se construiește monumentală catedrală a orașului, ceva

mai târziu clopotnița ei, se aranjează grădina din jurul catedralei, se ridică bisericile catolică și luterană și mai multe edificii publice.

Clădirea Primăriei vechi pe str. Alexandru-cel-Bun.

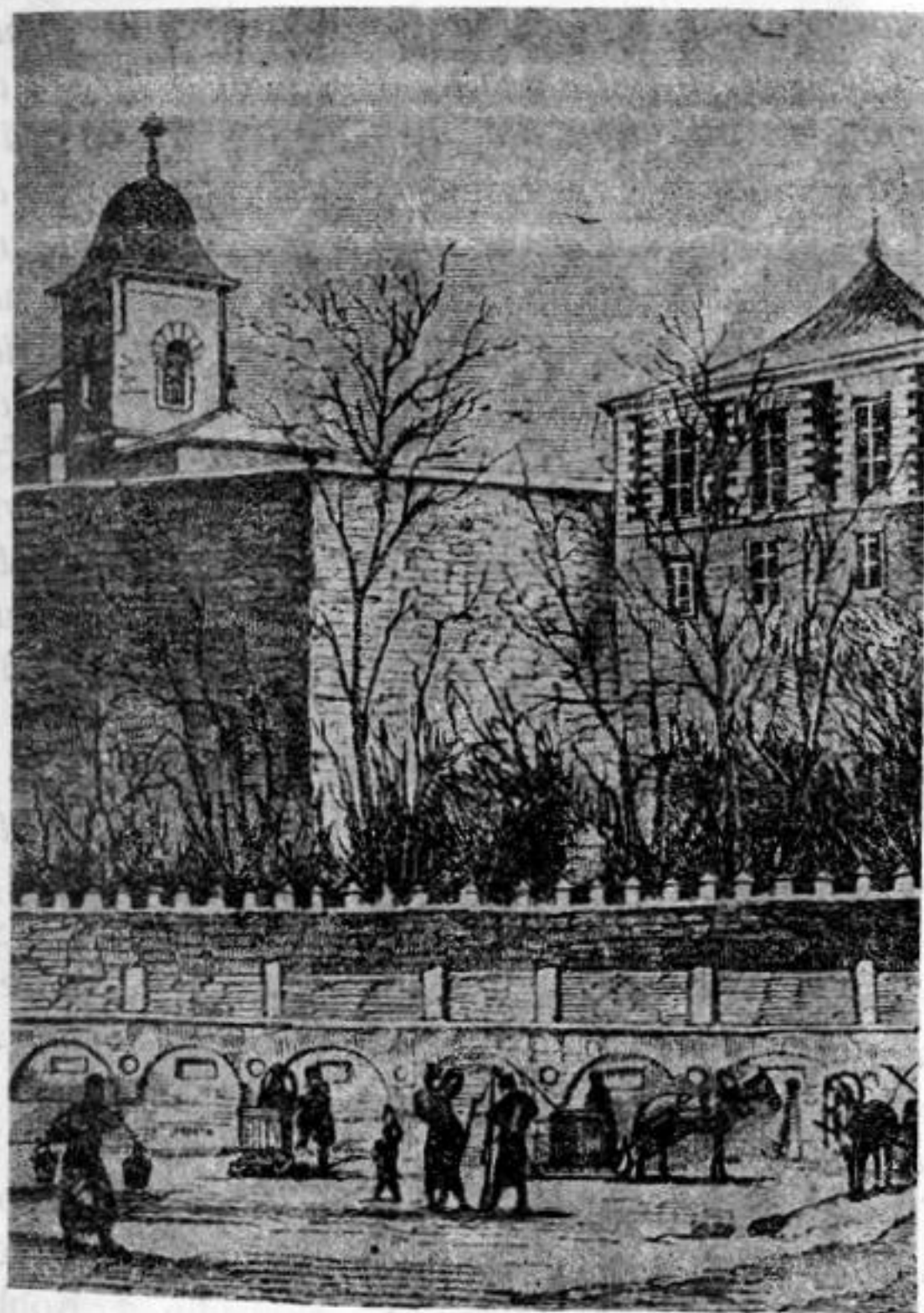
Grădina publică plănuită, cum se afirmă de unii

scriitori ruși, după indicațiile Impăratului Alexandru I la anul 1818, se plantează din nou. Doctorul I. H. Zucker, care ne-a lăsat impresiile sale asupra Chișinăului din anul 1831, notează, că în Chișinău, în afară de palatul mitropoliei, clădiri publice nu sunt. „Judecătoriile“, scrie el, „camerile de administrație, sunt până acuma încă în case cu chirie, ca și locuințele guvernatorului și a celorlalți funcționari. Nici căzărmi nu sunt încă, soldații stau în cartier la târgoveți... Nu era nici un loc de preumblare pentru public, când veni vestea, acum cincisprezece ani, că va sosi Impăratul Alexandru. Pentru că el întrebă de obicei despre astfel de grădini, se hotărî facerea în clipă a grădinii publice. Toate silințele fură întrebuințate pentru a lucra iute. Se aduseră mii de copaci de pădure, și anotimpul fiind prielnic cei mai mulți se prinseră“.

Iată ce povestește Vighel în privința aceleiași grădini publice, pe care el o replantează după anul 1823: „Printre vre-o treizeci—patruzeci de salcâmi albi și plopî, împrăștiati pe un teren vast, se preumblau liniștit oile și vacile, fiindcă din neglijență, ograda s'a ruinat. Eu am dat ordin să se repare gardul, iar animalele, prin bună înțelegere cu polițaiul, au fost prinse și duse la închisoare pentru hrana deținuților. Locuitorii s'au alarmat, s'au indignat, dar eu am făcut cum am crezut, și biata grădină pentru totdeauna a fost scăpată de prime dioșii vizitatori“.

Cam la fel procedau autoritățile rusești și cu alinierea străzilor, după planurile alcătuite de ele. Vighel dă ordin să se dărâme clădirile noi, construite fără apro-

barea prealabilă a unui comitet de construcție; astfel se dădă și o fabrică de bere și niște mori pe Bâc, cu ocazia desființării forțate a heleșteelor istorice, ceiace

Cișmelele de sub biserica Mazarachi pe la anii 1870—1880.

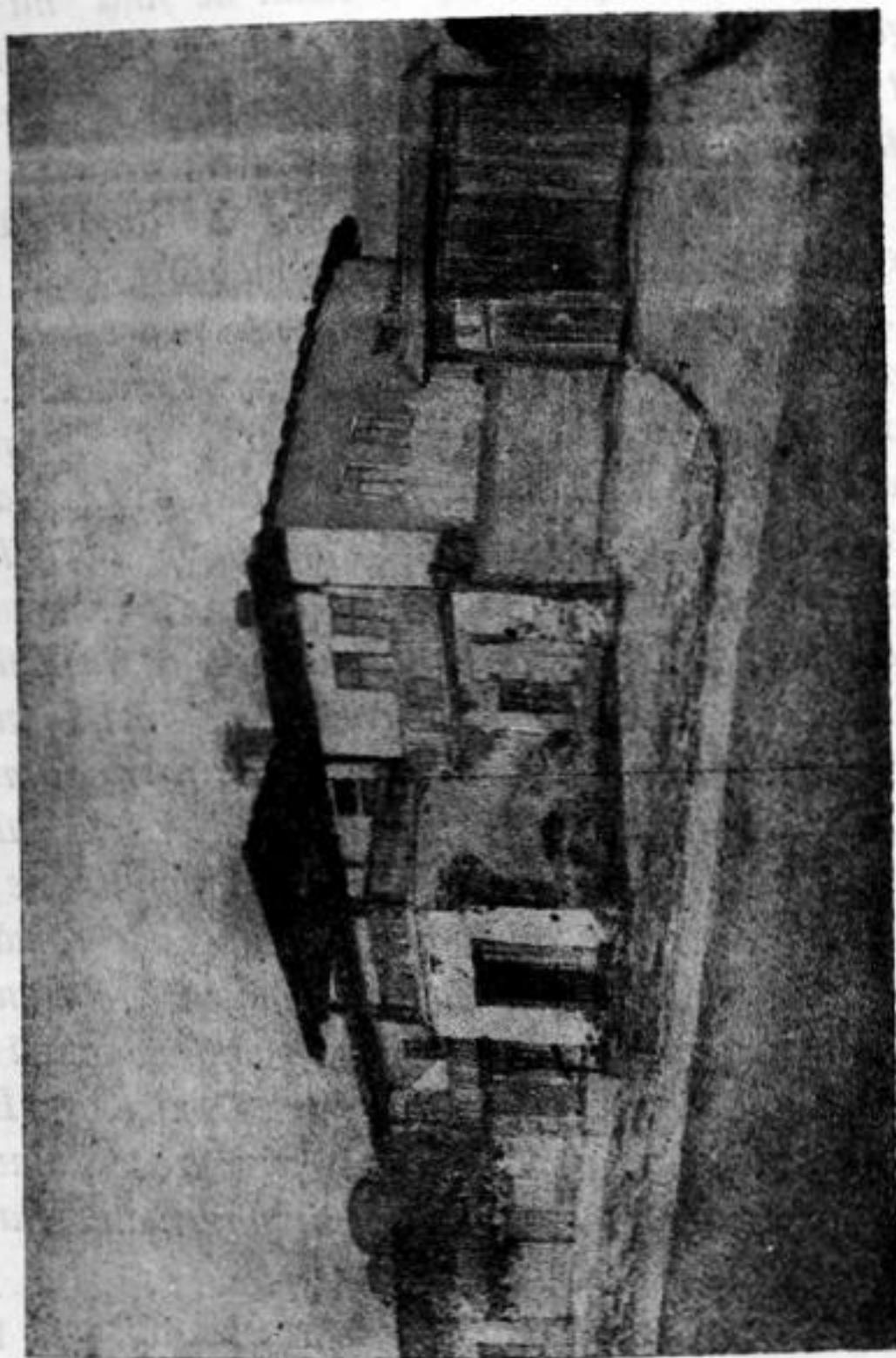
i-a făcut pe locuitori, cum afirmă același Vighel, să țipe.

„*Procedeul lor (al guvernatorilor)*“, scrie un alt călător german I. G. Kohl, care vizitează Chișinăul la anul 1838, „*este foarte simplu și odată cu aceasta extrem de ingenios. Ascultați! Dacă cuiva din autoritățile superioare i-se pare că într'un loc sau în altul se găsesc clădiri proaste sau urâte, și dacă el vrea ca pe aici să meargă o stradă dreaptă, sau dacă el observă, că clădirea a eșit din limitele planului vechi, el ordonă unui polițienist să ia o găleată cu vopsea și să scrie pe acele case: „spre dărâmare“! După aceasta, acel om ia o scară, și ne spunând nici un cuvânt locuitorilor, care privesc și nu știu ce va face el, așează scara la casa arătată și scrie: „să se dărâme până la 1 Octombrie“, „să se dărâme până la anul 1840“, „să se dărâme balconul“, sau „să se dărâme până la fereastra a doua“. În așa fel fiecare casă capătă câte o inscripție neagră pe alb, la care se uită cu tristețe oamenii săraci, dar pe care trebuie s'o execute cu exactitate“.*

Mulțumită acestor măsuri energice, „*câmpul vast de sus*“, cum scrie același Vighel, unde pe vremuri „*în fiecare seară se făceau instrucții regimentelor*“, și unde cucoanele și boerii se preumblau în butce și „*stăteau ore întregi, privind instrucția și vorbind cu cunoscuții din alte butce*“, se transformă în cartiere regulate, unde se întinde orașul nou.

Toți călătorii cari au trecut prin Chișinău în epoca dela 1830 până la anul 1850, remarcă creșterea vertiginosă a orașului. A. Storojenco, Nadejdin, I. Kohl, X. Hommer de Hell, I. Vuici, Î. Kraszewski, fiecare în fe-

lul lor admiră orașul, care treptat își pierde caracterul său moldovenesc.

O casă veche în stil moldovenesc.

„Străzile Chișinăului“, notează scriitorul polonez Kraszewski, care a trecut prin Chișinău în anul 1843, „ca

pretutindene, sunt incadrate regulat cu căsuțe albe, care prin nimic nu se deosebesc una de alta, și care cresc ca ciupercile. Această expresiune în cazul de față nu este o exagerare, întrucât casele cresc văzând cu ochii. Eu am întâlnit numai câteva căsuțe vechi originale, pe o jumătate de piatră, pe o jumătate de lemn, cu balustrade și cerdacuri, cu acoperișuri înalte și cu scări pe dinafară, cu obloane, care se ridică în sus și cu adaosuri, cari dau umbră... Dar numărul acestor case, cari se prezintă atât de pitoresc pentru călători, cu încetul se micșorează... În locul lor vor apare cutii mari și comode, cari se numesc case mari de piatră... În general, chiar din prima vedere, pare că Chișinăul merge cu pași mari înainte. Civilizația înlocuiește tot ce era local în obiceiuri, costume și construcții. Totuși costumele amintesc încă, că tu ești aci și nu în alt loc. Moldovenii, în căciule de miel, în mănțele lungi, Grecii în fesuri, Bulgarii etc., cari se mișcă pe străzi, cari stau lângă pragurile caselor cu lulele, mărturisesc, că această regiune, nu așa de mult este cucerită de așa zisa civilizație. În rând cu aceste rămășiți ale Orientului, se întâlnește eleganța în frac, comandat la Viena, în mănușe galbene de piele subțire; lângă armanul bărbier, flașneta cântă ariile lui Donizetti și Bellini, valsurile lui Strauss; în rând cu vânzarea vinurilor basarabene, madame, care a venit direct din Paris, deschide magazin de mode“.

Făcând câteva constatări cu privire la numărul populației, la originea orașului, scriitorul polonez adaogă că „limba dominantă pe străzi este limba moldovenească, adică cea românească“.

Om cu o cultură europeană, cu un gust artistic fin, Kraszewski, vorbind despre clădirile vechi, are în ve-

O casă în stil moldovenesc din orașul vechi.

dere casele în stil moldovenesc, cari dispăreau, fapt care provoacă regretele simpaticului și obiectivului polonez,

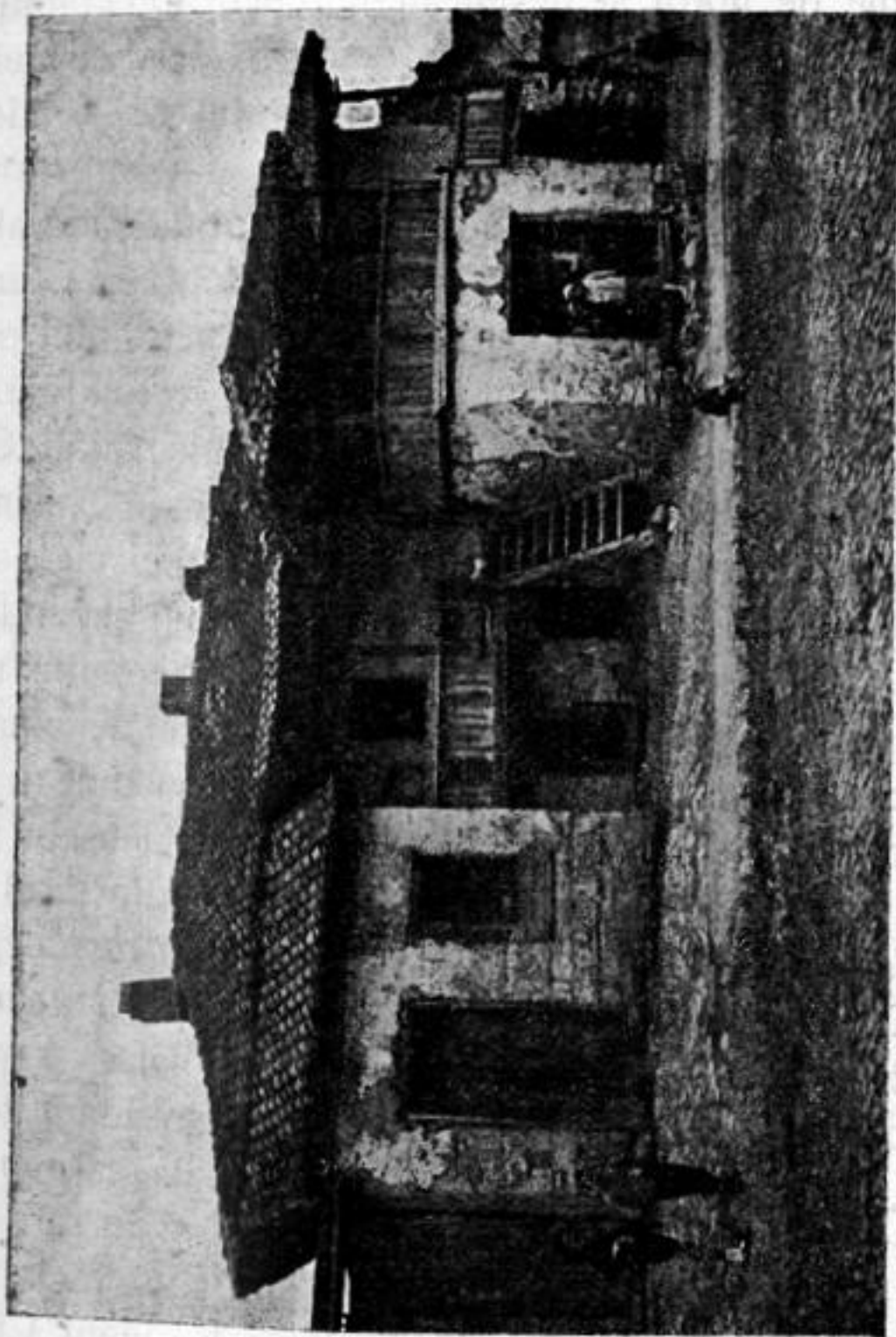
O descriere destul de amănunțită a Chișinăului găsim în „*Călătoria literatului slavo-sârb Ioachim Vuici*“, care a stat câțva timp în orașul nostru în anul 1840. Om religios, el după ce observă că orașul se împarte în „*orașul nou*“ și „*orașul vechi*“, din care primul se aseamănă cu Odesa, iar al doilea este plin cu fel de fel de lucruri de mâncări, se oprește mult asupra bisericilor din Chișinău. Catedrala episcopală, cu cele două clopotniți, una în curte și una la intrare în grădina catedralei, cu un orologiu, cu un clopot mare, sunt obiectul unei descrieri amănunțite, ca și reședința arhiepiscopului, cu capela ei, și ca și celelalte biserici ortodoxe, și ca și cea luterană și catolică. Din clădirile publice, el citează gimnaziul, cancelaria guvernatorului, primăria, o cazarmă pentru soldați, care au și o orchestră bună, „*pe care când o asculți ți se umple sufletul de bucurie*“.

În timpul războiului din Crimeia, Chișinăul fu invadat de oștirile rusești. „*Cartierul general al principelui Gorciacov s'a așezat aici, cum se vede, comod și luxos, și în scurt timp militarii au invadat orașul, și nu există casă, unde n'ar fi câte un militar*“, scrie un martor ocular al acestui eveniment din viața orașului. „*Străzile Chișinăului*“, notează același autor, „*sunt largi, curate, casele în cea mai mare parte de piatră, sunt de arhitectură contemporană*“.

Cu toate aceste mărturii, Chișinăul până la anul 1870 și ceva rămâne același „*sat mare*“, întins deși avea aparența, cum ironizează Kohl, „*unuia din cele mai mari orașe ale Europei, fiindcă el are o lățime nu mai puțin*

de cinci verste și o circumferență aproape de două mile germane“.

„Cel mai mare dintre orașele Europei“, până acum

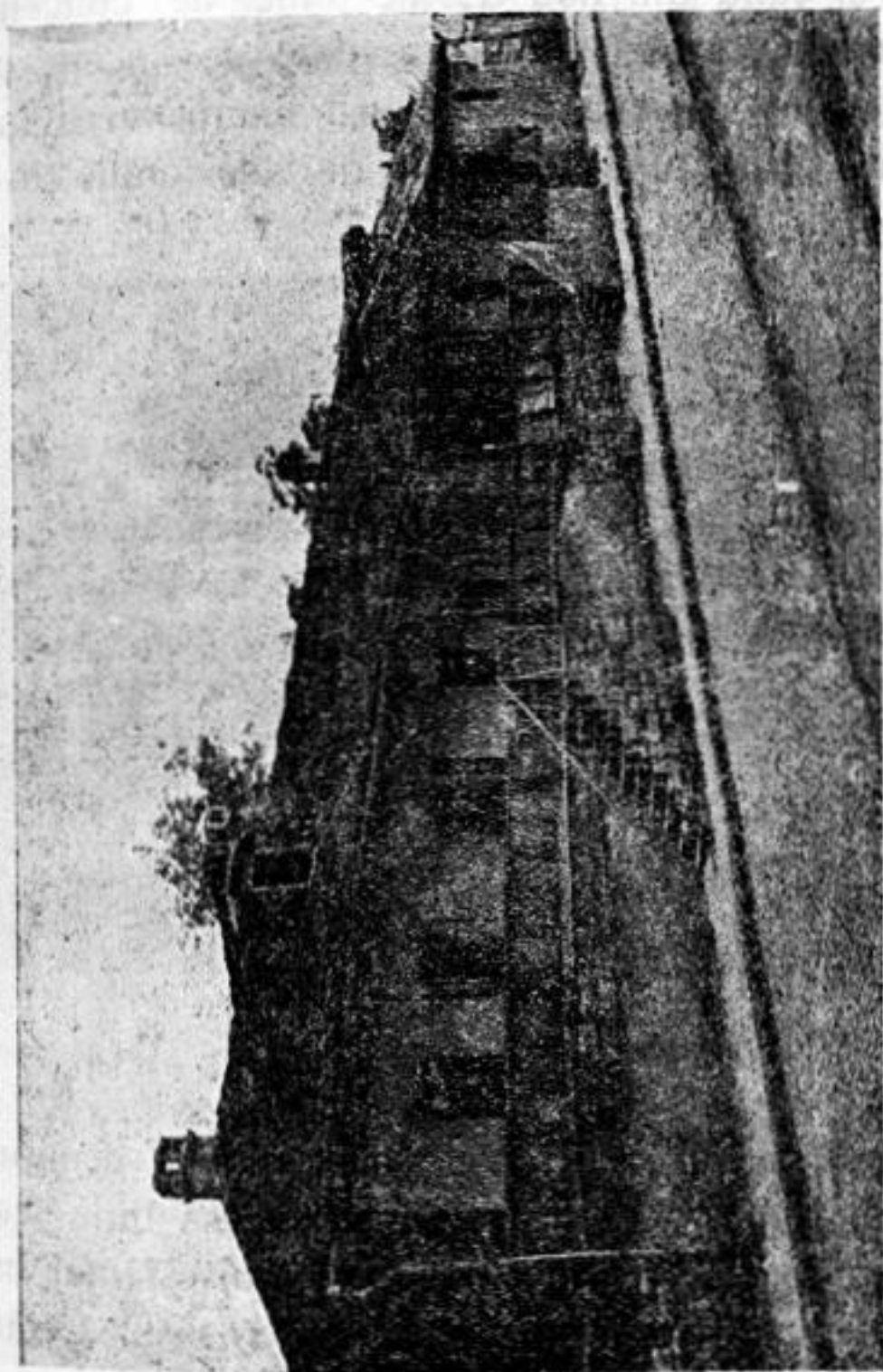

O casă veche în stil moldovenesc.

câteva decenii, nu prezintă nimic din comoditățile orașelor apusene, nici ca cultură, nici ca condițiuni de viață.

Chișinăul nu avea nici o stradă pavată până la anul 1862 ; în timpurile ploioase ale anului, străzile orașului, brăzdate de șanțuri primitive pentru scurgerea apei, erau pline de noroi și deveneau impracticabile ; orașul se aprovizionă cu apă de către sacagii dela cișmelele de sub dealul bisericii Mazarachi și din vre-o două sute de fântâni comunale și particulare, din care douăsprezece erau așezate în grădina din jurul catedralei ; câte un felinar ici-colea, cu opaițe pentru seu, arată drumul trecătorilor întârziați ; introducerea petrolului pentru iluminarea orașului, care s'a întâmplat cu totul târziu, a fost o mare inovație pentru cetățenii Chișinăului. Cele vre-o două-trei regimente rusești, cantonate în Chișinău, instituțiile administrative centrale a regiunii cu o sumedenie de funcționari ruși, vre-o două școli secundare, câte-va zeci de clădiri mai mult sau mai puțin moderne, precum și un număr destul de mare de oameni de afaceri, dornici de îmbogățire rapidă, nu puteau învinge pulsul vieții moldovenești, care în deosebi respiră la marginele orașului, ca și în satele din jurul lui. „*Populația dominantă, precum și limba sunt românești*“, scrie Kraszewski la anul 1843. Lumea străină obârșiei pământești a provinciei, ducea o viață izolată, o viață de coloniști, și adeseaori era nevoită să se adapteze la mediul cultural local, să învețe limba. Școala, care în general era slabă la începutul organizării ei și în care mai licărea lumina palidă a culturii naționale până pe la anul 1870, nu era în stare să schimbe formele vieții Chișinăului ; presa, acest factor puternic al deznaționalizării, lipsea până pe la sfârșitul secolului al XIX-lea, cu toate

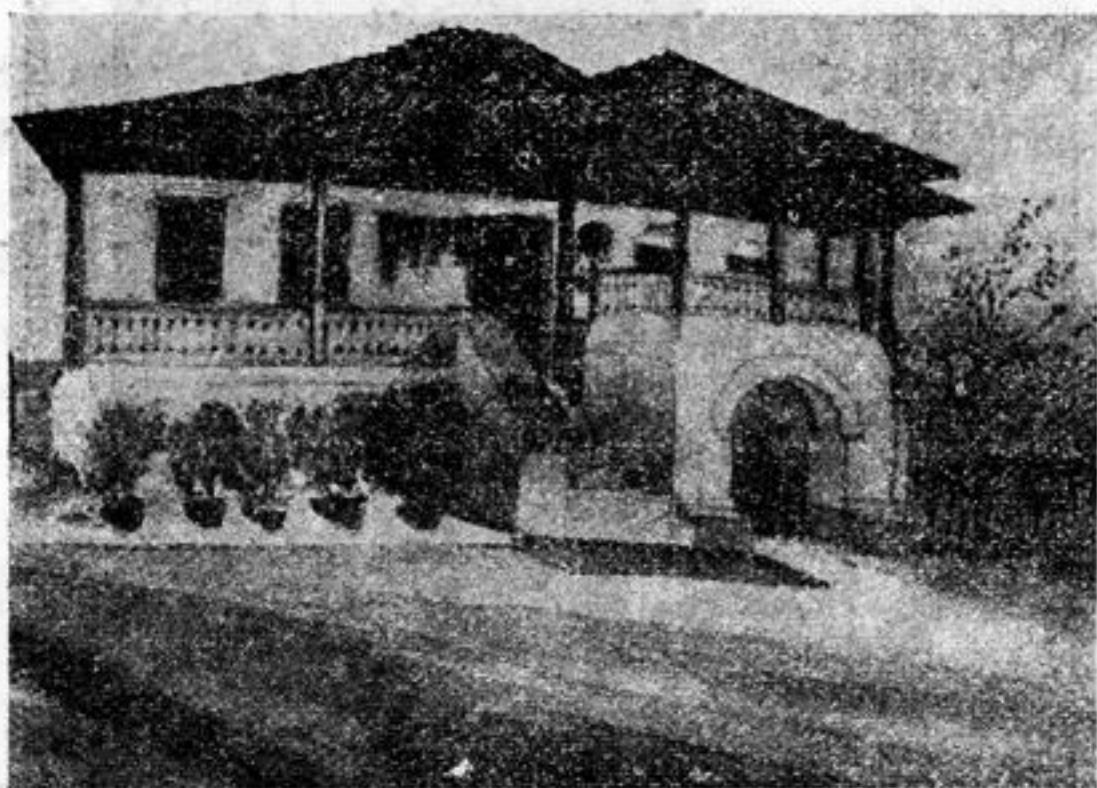
că primul ziar oficial apare în anul 1860 ; legăturile cu Rusia se făceau prin dilijansele poștale, care în lipsa completă de șosele, nu circulau regulat.

O casă în stil moldovenesc din curtea armenească.

Abia la anul 1860 Chișinăul fù legat cu Rusia prin firul telegrafic, iar la anul 1870 se încep lucrările pen-

tru construirea căii ferate Chișinău—Odesa, care se termină cu puțin înaintea războiului din anii 1877—1878, când Chișinăul fu vizitat de către Împăratul Alexandru al II-lea și când din nou devine punct de concentrare al armatelor rusești. Cu aceste date se începe o eră nouă în viața Chișinăului, era înstrăinării vertiginoase a orașului. Mulțumită legăturilor de cale ferată cu cen-

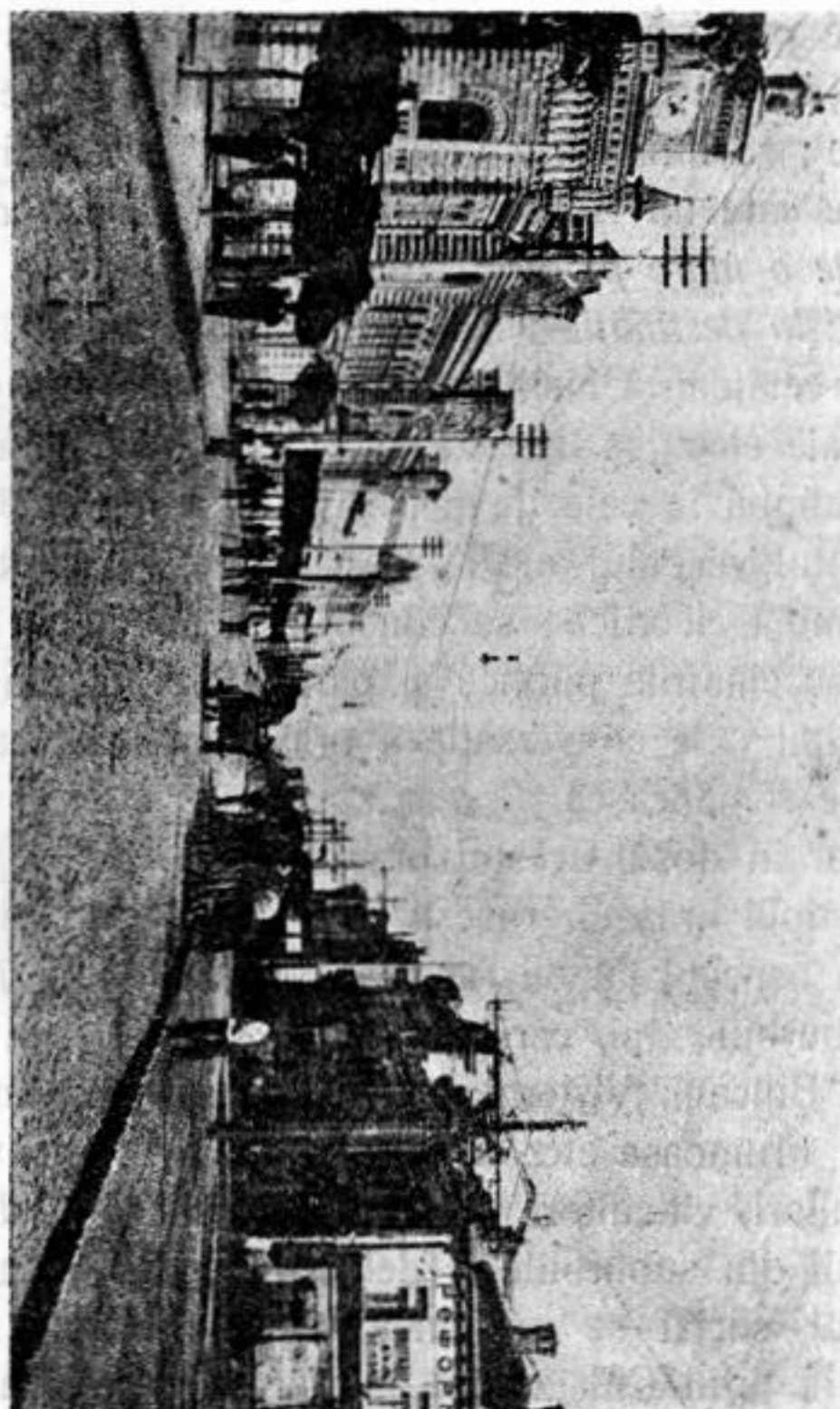
O casă în stil moldovenesc.

trele rusești, se intensifică viața culturală și economică a acestuia. Limba românească este scoasă din școală, se deschid câteva școli secundare noi și mai multe primare, se înființează ziare și reviste rusești. Cetățenii Chișinăului care înainte rar când riscau de a se duce cel mult până la Odesa, călătoresc cu mai multă ușurință, ajungând și prin capitala imperiului rus. La anul

1873, „regiunea Basarabiei“ fû transformată în „gubernie“, și Chișinăul devine oraș „gubernial“. Odată cu acestea se schimbă și aspectul general al orașului. Străzile se pavează treptat, începând de la centru spre periferie, unde și astăzi se găsesc o mulțime de străzi nepavate ; se înființează vestita „concă“, tramvaiul de cai, despre care un ziarist spiritual scria, că *„a călători în ea este o mare plăcere“*, căci *„urcându-te în ea iarna, ajungi la destinație vara“* ; dispare și „conca“, și în anul 1912, cetățenii Chișinăului puteau călători în elegantele tramvaie electrice de astăzi ; felinarele cu lămpi de seu se schimbă în cele de petrol, cari la rândul lor pe la începutul veacului al XX-lea, cu încetul sunt înlocuite cu lumină electrică ; se construște apeductul și se înmulțesc clădirile publice și particulare. Limba rusă devine limba de conversație a orășenilor, chiar a celor de origine românească.

Dar în dosul acestui oraș modern, luxos, construit după tipul orașelor rusești din stepa din noua Rusie, cu un aspect atât de rusesc la centru, la periferiile lui, în suburbiile lui, cari zăceau în întuneric și noroi, în acești Buicani, Visterniceni, Schinoasa, Sf. Vineri, Melestiu, Frumoasa etc., se desfășoară firul altei vieți. Mici agricultori, viticultori, crescători de vite și cărauși, Moldovenii din suburbiile și dela periferiile orașului, a căror rol social se mărginează, ca și a celor din satele din jurul Chișinăului, la rolul de ilot, care hrănește cu produsele muncii sale acest oraș străin, trăiau în formele vieții străbune, în limba, datinele și credințele moldovenești.

Cu toată importanța pe care o capătă Chișinăul pentru Basarabia ca centru administrativ, economic și cul-

Str. Alexandru-cel-Bun.

tural rusesc, el rămâne în umbră istoriei, rămâne necunoscut pentru lumea civilizată, până la începutul vea-

cului al XX-lea. La anul 1903 Chișinăul devine celebru prin pogromuri antievreești, organizate de niște bande din drojdia societății orașului, cu concursul efectiv al autorităților rusești și sub inspirația talentatului ziarist Crușevan, român de origine, devenit apărător aprig al intereselor rusești în Basarabia, odios prin atitudinea lui antidemocratică și antiromânească. Acest pogrom, a cărui dimensiuni au fost exagerate de către presa mondială, au dus faima Chișinăului departe, și el apare în ochii lumii civilizate, ca capitala unei Vandee, ca cel mai reacționar oraș, deși pașnicii locuitori ai lui erau străini pogromului.

Revoluția rusească din anul 1905 nu s'a manifestat în Chișinău, ca și în întreaga Basarabie, prin nimic, dacă nu luăm în seamă un nou pogrom antievreesc, care s'a desfășurat în aceleași condițiuni, ca și cel din anul 1903, și câteva greve școlare.

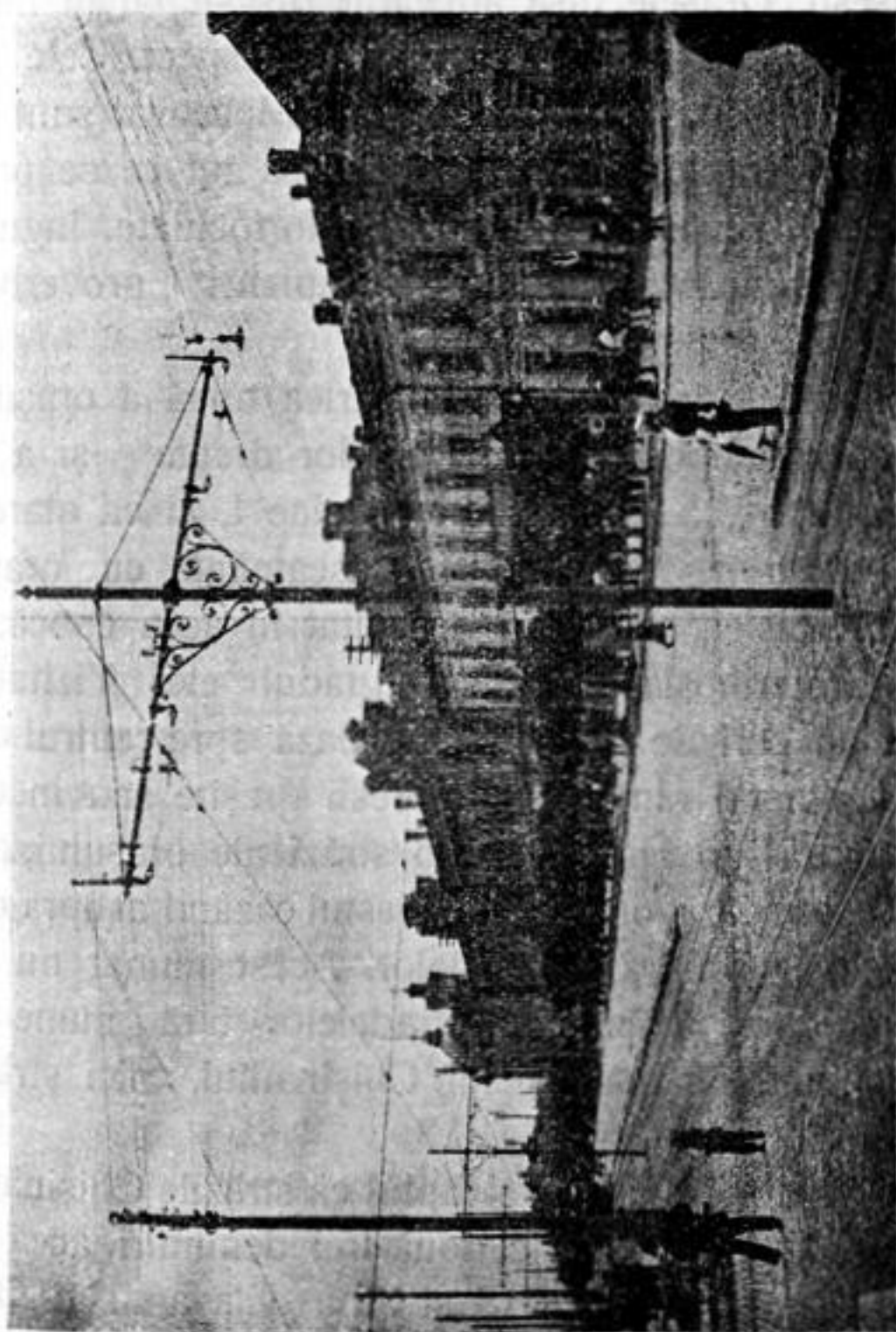
În schimb, revoluția dela anul 1917 aduce Chișinăului un nou suflu de viață. El devine centrul mișcării național-românești pentru întreaga provincie. Aici se țin un lanț de congrese, la care Moldovenii însuflețiți de un entuziasm de nedescris, își afirmă dreptul la o nouă viață politică și națională. Congresele învățătorilor, preoților, cooperativitorilor, studenților, țăranilor, ostașilor etc., toate cer autonomia Basarabiei. Aici se deschid primele cursuri de limba românească, aici se organizează primele cohorte militare moldovenești. Chișinăul capătă o înfățișare cu totul neobișnuită. Limba românească începe să răsună și pe străzile centrale ale orașului, unde fâlfâie lângă steagul roșu și tricolorul românesc. În Chi-

șinău se concentrează toate forțele naționale moldovenești, cari ajutate de câțiva Români din Ardeal, Bucovina și Regat, duc lupta grea pentru înlăptuirea idealului național. La 21 Noemvrie 1917, în Chișinău se deschide cu mare solemnitate „Siatul Țării“, care la 2 Decemvrie 1917 proclamă Basarabia „Republică democratică-federativă moldovenească“. Acest fapt dă Chișinăului o importanță și mai mare pentru Basarabia, iar mulțimea de ministere cu numeroase automobile, îi dădeau aparența unei capitale. Dezordinele la care au început să se dedeie soldații ruși fugiți de pe frontul de luptă, a făcut ca consiliul de directori a Republicei moldovenești să ceară ajutorul armatei române. Sovietul soldaților ruși veniți de pe front, între 6 și 13 Ianuarie, pune stăpânire pe oraș. La 6 Ianuarie 1918 ei atacă în gara Chișinău un tren cu soldați ardeleni, care mergeau spre frontul român. În oraș se stabilește o adevărată anarhie; depozitele de munițiune se deschid, se înarmează cei „mobilizați“ împotriva armatei române. În noaptea de 6 spre 7 Ianuarie, acești mobilizați trag în aer până la ziuă din arme și două tunuri. Nu se știe ce urmări ar fi avut pentru Chișinău, această anarhie, dacă în ziua de 13 Ianuarie, n'ar fi intrat în Chișinău armata română, față de care s'au retras pe la căminurile lor, acei, cari aveau atâta grijă de orașul nostru.

Ziua de 27 Martie 1918, când s'a proclamat unirea Basarabiei cu România a încheiat un capitol din viața Chișinăului, capitolul creșterii lui nenaturale și situației lui de oraș străin într'o provincie românească.

CHIȘINĂUL DE ASTĂZI.

Românii din alte ținuturi care vizitează Chișinăul, rămân de obicei impresionați de regularitatea orașului,

Str. Alexandru-cel-Bun.

de lărgimea străzilor lui, încadrate în arbori decorativi,

tăiate în linii drepte, cari formează cartiere mari, patrate. Mulți pleacă cu ideea, că aceasta este expresiunea „firei largi rusești“, a imensității imperiului rus, că Chișinăul este construit după tipul caracteristic al orașelor rusești. Orașele însă adevărat rusești, n'au nimic din ceea ce are Chișinăul ca plan, ca aspect. Cele mai multe din ele, cum este de exemplu Moscova, sunt lipsite de orice plan, sunt modelul a tot ce se poate imagina ca dezordine, cu străzi întortochiate, înguste, cu stradele „surde“, „moarte“, — „tupicuri“ proverbiale rusești.

Chișinăul, sau mai bine zis partea nouă a orașului, este creațiunea epocii „țarului liniilor drepte“ și a ca-reurilor militare, a Împăratului Nicolae I, și ca atare ca formă și exterior foarte mult se aseamănă cu orașele din sudul Rusiei, care s'au dezvoltat în acea epocă, ca Odesa, Ecaterinoslavul, Elisavetgradul etc. Vizitatorii Chișinăului, cari de obicei gravitează spre centrul orașului, în general rămân cu impresii greșite sau incomplete asupra lui. Din cele 106 străzi ale orașului, abia vre-o 30 formează orașul nou, restul căzând asupra orașului vechi și asupra mahalalelor. Acest număr nu cuprinde mulțimea străzilor și stradelor fără nume din diferite colțuri ale mahalalelor Chișinăului, nici străzile suburbiilor orașului.

Această din urmă, ca și faptul că străzile Chișinăului chiar cele centrale au câte două-trei denumiri, cea rusească, cea dela anul 1918 și cea dela anul 1923, și n'au plăci cu inscripții pe la colțuri, fac ca chiar aborigenii orașului să se conducă mai mult după instinct

decât după denumirea străzilor. Dacă întrebi, cum să dai în strada Mihai Viteazul sau Mihail Eminescu, nimeni nu știe, cu toate că asemenea străzi există. Ce e drept, orășenii, cari țin foarte mult la tradiție, respectă mai mult denumirile rusești.

Prin urmare, centrul orașului, adică orașul nou, unde astăzi este concentrată viața economică, culturală și administrativă, nu dau decât anumite impresii.

Când intri într'un oraș apusean, de obicei imediat, chiar dela periferie, intri în mediu orășenesc. Ca notă caracteristică pentru Chișinău este faptul, că în el se pot vedea aproape toate formele civilizației de astăzi, dela cea primitivă sătască până la cea luxoasă orășenească. Luând ca principiu acest fapt, Chișinăul se poate împărți în trei părți distincte : orașul nou, orașul vechi și suburbiile cu unele mahalale.

Călătorul rus, despre care am amintit mai sus, a avut în bună parte dreptate, când a afirmat că Chișinăul este „cel mai mare oraș al Europei“, căci rare orașe au o întindere mai mare ca Chișinăul. Așezat pe o bună parte din suprafața de 7181 ha., care aparțin orașului, cu o întindere de peste 10 kilometri lungime, dela bariera Sculenilor până la Muncești, și peste cinci lățime, dela mahalaua Poșta-veche și până la Sf. Vineri, Chișinăul dacă n'ar fi atât de destrămat, dacă ar avea o densitate a clădirilor mai mare și ar crește și ceva în sus nu numai în lat, ar concura cu cele mai mari orașe ale Europei.

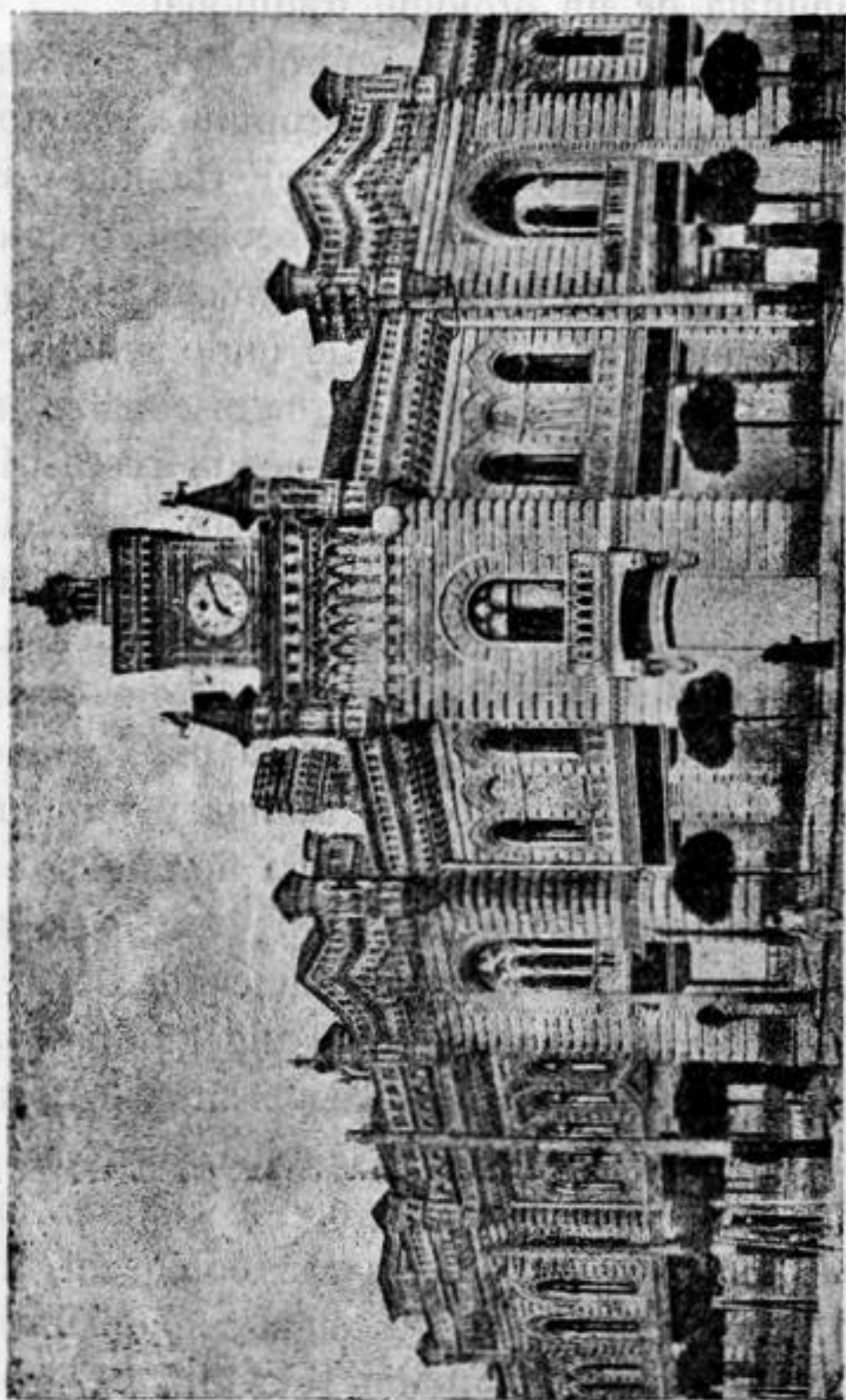
Orașul nou propriu zis, este așezat între străzile Viiilor, Ștefan-cel-Mare, Spitalului și piețele Ciuflea și Fâ-

năria. Dela gară, tramvaiul elegant te duce prin cartiere mărginașe spre centrul orașului. La stânga, imediat lângă gară, se înalță deasupra unui rând de crâșme, pe o sprinceană de deal, clădirea posomorită a școalei eparhiale de fete, cu biserica ei, „Muntele Athos“ cum au botezat ingenios seminariștii alma mater a preoteselor basarabene.

Tramvaiul face spre stânga, urcând cu greu un povârniș, ca să dai în strada principală Alexandru-cel-Bun, sau cum îi zic după tradiție locuitorii, Alexandrov-scaia. Dela biserica Ciuflei construită în stil combinat ruso-bizantin, strada capătă aspectul ei obișnuit: ea se întinde pe o linie dreaptă, se lărgeste și pare și mai largă din cauza caselor construite într'un singur etaj. Străjuită ici-colo de salcâmi, arțari sau tei și de gherete de lemn de diferite culori, strada Alexandru-cel-Bun atinge la dreapta piața nouă, o aglomerație de prăvălii de diferite mărimi, de un pitoresc adevărat oriental, de gherete, rafturi, lăzi uriașe, de grămezi de zarzavaturi și alte mărfuri, așezate fără nici o ordine pe niște stradele și mediane murdare, pline de gropi, piață unde se pot desface toate produsele indigene și cele importate.

Dela strada Armenească se începe partea cea mai frumoasă a orașului. Pe o parte și pe alta a străzii Alexandru-cel-Bun, se înalță și case cu două, rar cu trei etaje, construite după ultimul cuvânt al tehnicii ingineresti. Magazine luxoase cu mărfuri expuse la geamurile mari, cu firme colorate, astăzi mai toate scrise, în românește, oteluri mari, cofetării, bănci, pe lângă

care mișună oamenii de afaceri, dau un aspect european și plin de viață acestei străzi largi. Lângă Banca

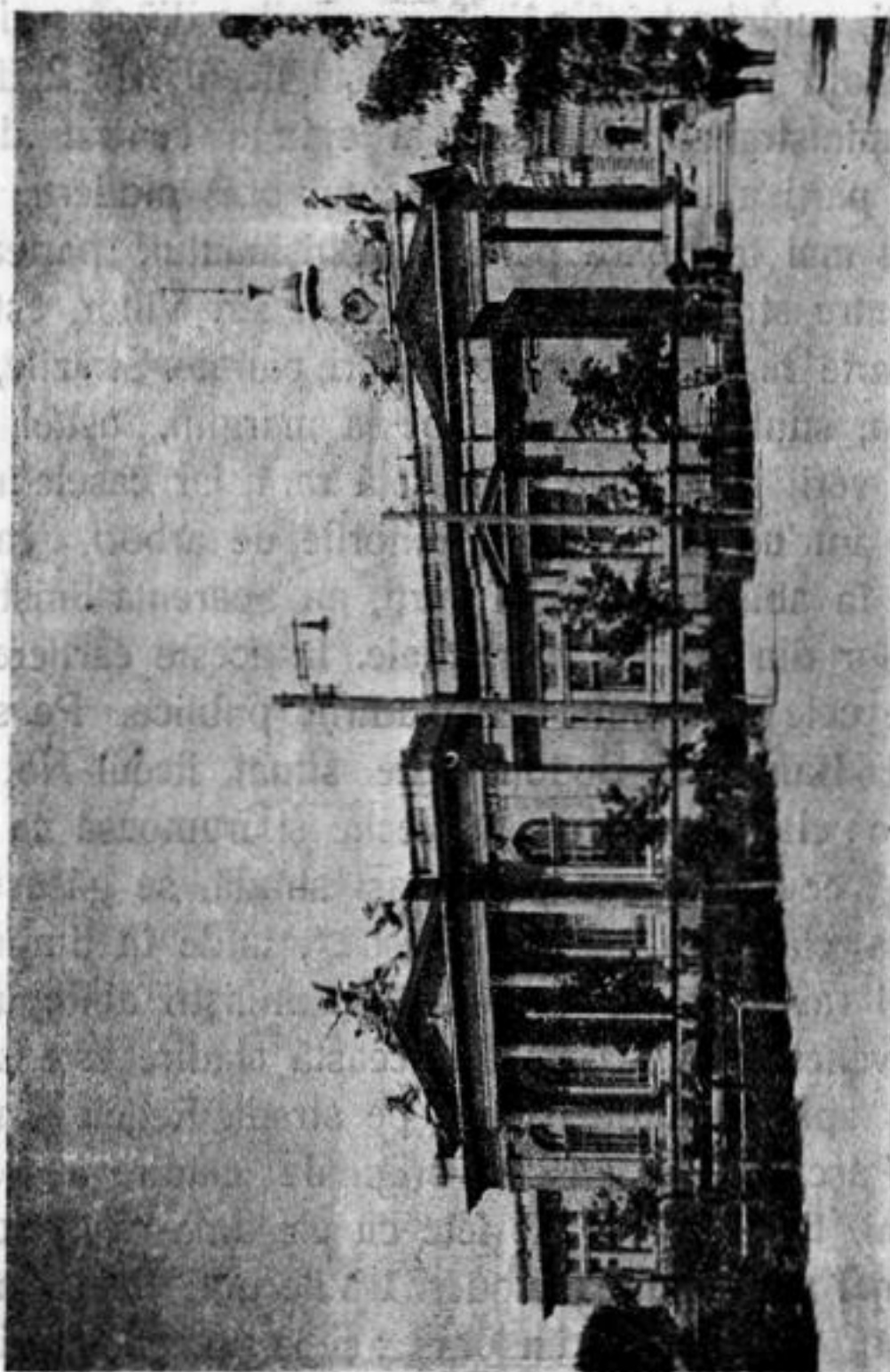
Primăria orașului.

orașului, o clădire străjuită alegoric de doi lei de piatră, se găsește un mic parc; mai departe urmează clădirea

Primăriei, cu magazine frumoase dedesupt, cu o bibliotecă și cu apartamentele administrației comunale deasupra, încununată de un orologiu tradițional.

Lângă bătrâna clădire a mitropoliei, care datează dela anul 1814, reședința arhiepiscopului Basarabiei, se găsește casa eparhială, cu cea mai frumoasă sală în Chișinău, cu un mic muzeu de arheologie bisericească și cu mai multe întreprinderi comerciale în etajul de jos; în fața mitropoliei, se pierde într'o grădină mare, grandioasa clădire a catedralei arhiepiscopale, în care predomină motivele italiene, cu pictură rusească nouă în interior și cu peristiluri pe dinafară, care dau clădirii un aspect arhaic. Colț la colț cu grădina catedralei, vis-à-vis de seminarul teologic, cu clădirea lui fără gust, asemănătoare ca stil cu cazarmele din orașele de provincie rusești, este așezată grădina publică a orașului. Este cel mai plăcut loc de odihnă pentru orașeni, cu alee frumoase, bine aliniate, cu florărie și cu monumentul scriitorului rus Pușchin, care cu o tristeță constantă privește și repaosul oamenilor de treabă și ștregăriile tineretului dezordonat din grădina publică. Într'un colț al grădinei publice, pe strada Alexandru-cel-Bun, este așezat Teatrul Național, mic, dar plăcut ca înfățișare alături de care se lipește clădirea clubului nobilimii, unde pe vremuri boerii moldoveni, treceau în jocuri de cărți și chefuri cu lăutari, în mâinile străinilor vicleni, munca țăranului și avutul moștenit dela strămoși. În fața grădinei publice se găsește un vechiu palat boeresc cu colonade și antresol, în care sub regimul rus avea reședință guvernatorul Basarabiei, iar

astăzi se adăpostește Comandamentul corpului de armată din Basarabia.

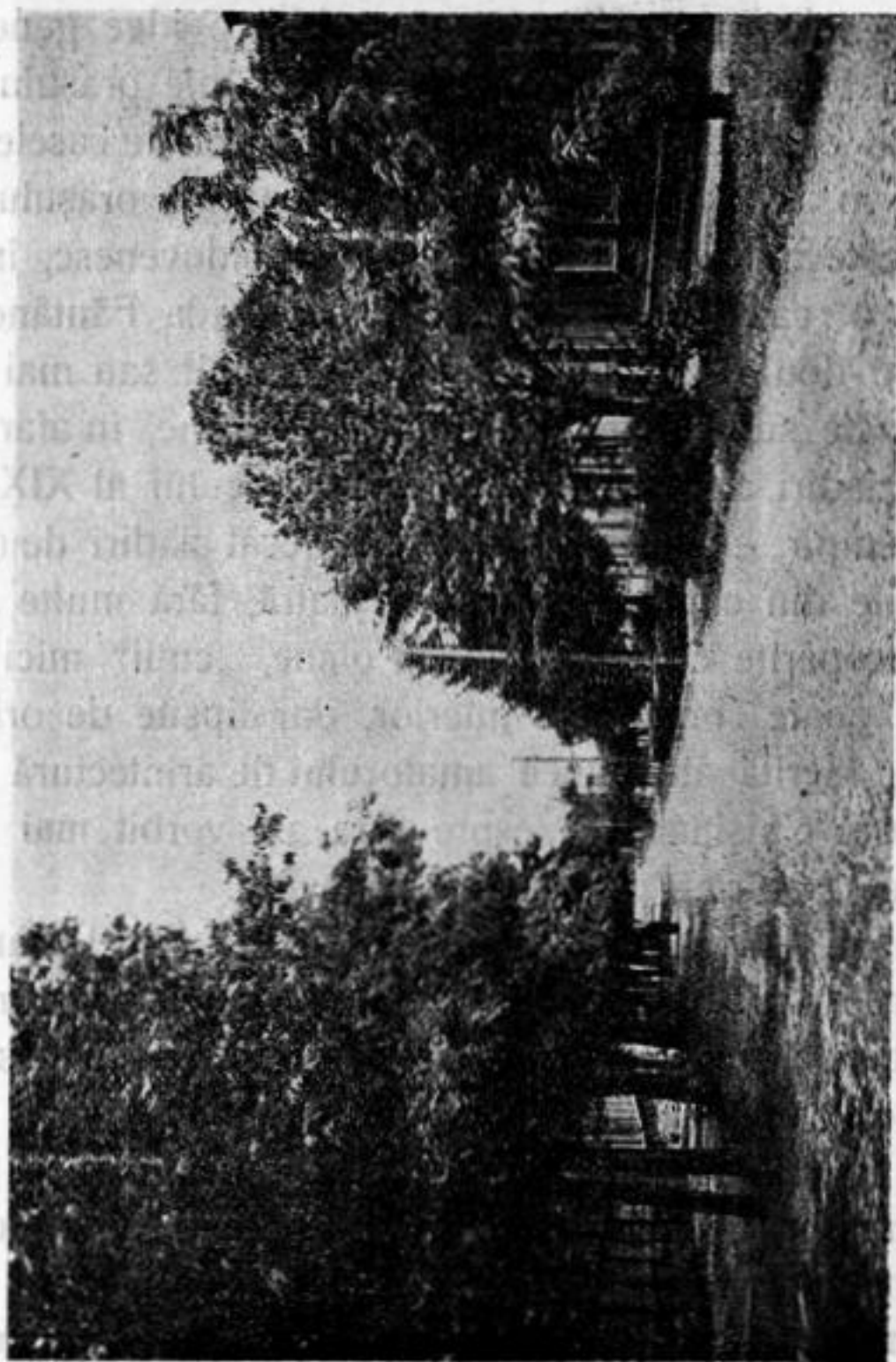
Banca orașului.

Dela grădina publică, spre partea opusă gării, str. Alexandru-cel-Bun își schimbă înfățișarea. Pe vremuri

aici erau cartierele liniștite ale orașului, unde locuiau proprietarii basarabeni. Astăzi și aici au pătruns câteva întreprinderi comerciale, iar cele mai multe din palatele boerești, au trecut în mâinile oamenilor de afaceri. Câteva clădiri publice mari, cum este liceul No. 2 de băeți, administrația financiară și spitalul central, dau și acestei părți a străzii aspectul unui oraș modern.

Cea mai frumoasă parte a Chișinăului, partea situată între str. Alexandru-cel-Bun și str. Viilor, este tăiată foarte regulat în cartiere mari, patrate. Străzile, largi și aicea, sunt bine plantate pe la margini, astfel că în timpul verii sunt de o frumuseță rară, iar casele în majoritate într'un singur etaj, umbrite de arbori, care se găsesc în abundență și în curți, au aparența liniștitoare a caselor din orașele patriarhale. În aceste cartiere sunt așezate cele mai multe din clădirile publice. Pe strada Gavriil Banulescu-Bodoni este situat liceul No. 1 de băeți, o clădire destul de veche și frumoasă ca arhitectură; ceva mai sus pe aceeași stradă, se găsește impozanta clădire a „Casei Noastre“, unde în timpul revoluției aveă sediul consiliul de miniștri al Republicii Moldovenești; vis-à-vis de această clădire este situată școala spirituală de băeți; pe strada Regele Carol I, fostă Pușchin, se găsește originala clădire a liceului Dadiani, liceul No. 1 de fete cu eleganta-i biserică, iar ceva mai sus clădirea modernă a liceului Real, care domină o bună parte din oraș, și la stânga Imprimeria Statului; pe strada Viilor este așezată clădirea istorică a liceului No. 3 de băeți, cea mai frumoasă și mai mare clădire din Chișinău, unde în timpul revoluției și-

neă sedință Parlamentul Basarabiei și unde s'a votat unirea.

Strada Gavril Banulescu-Bodoni.

În apropierea liceului No. 3 se găsește exotica clădire în stil mauritan a Muzeului Național. La câțiva pași

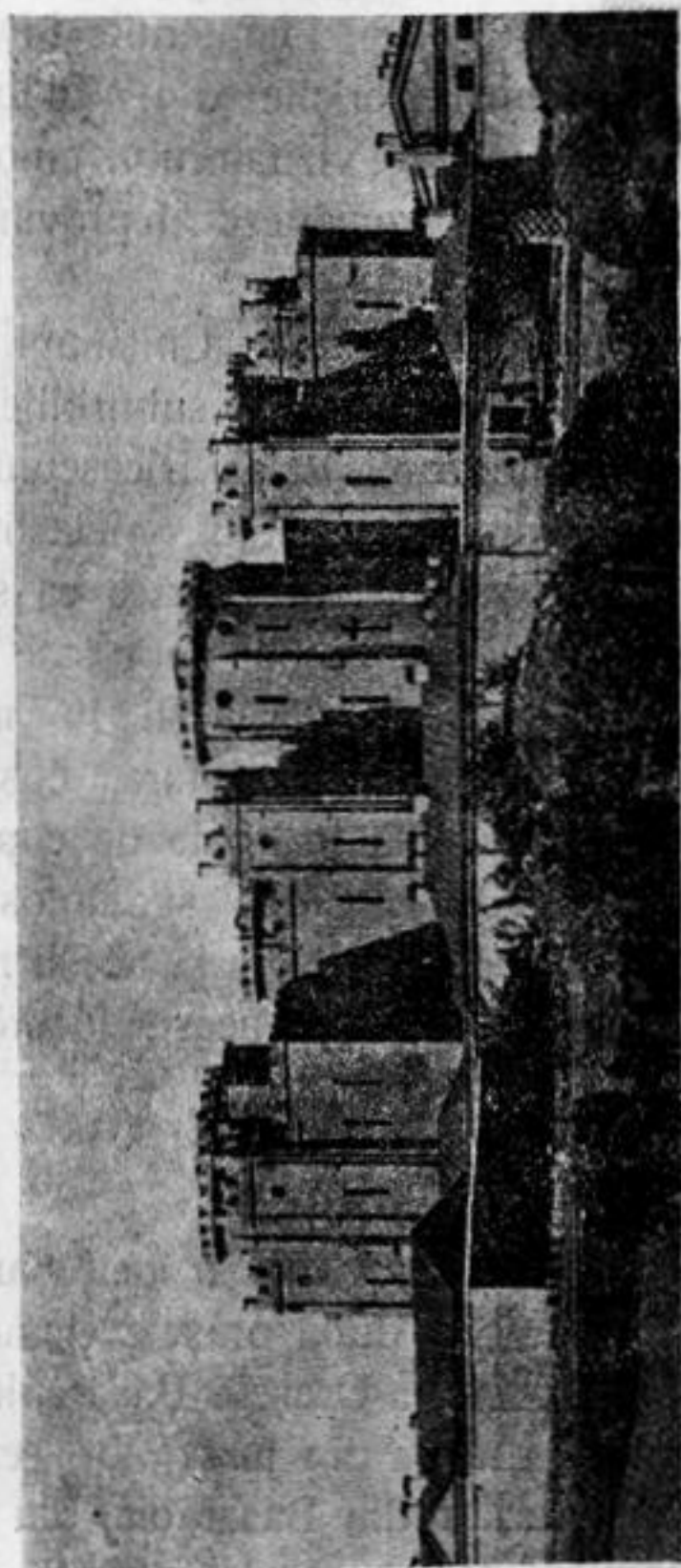
dela Muzeu, este așezat parcul Principele Carol, de unde se deschide o admirabilă priveliște asupra văii Buiucanilor.

Dacă cineva ar încerca să-și facă o idee generală despre arhitectura celor 7994 de clădiri ale orașului, ar fi pus la o încercare foarte grea. În afară de casele țărănești în stil moldovenesc din suburbiile orașului, și vre-o câteva case în vechiul stil moldovenesc, în afară de o casă în stil rusesc de pe strada Fântânei și de vre-o două-trei case boerești, mai mult sau mai puțin stilizate sub influența arhitecturii italiene, în afară de câteva clădiri din prima jumătate a veacului al XIX-lea, în stil empir, cercetătorul n'ar găsi decât clădiri de oraș, construite din cărămidă sau din piatră, fără multe pretenții, acoperite cu tablă sau cu olane, „cutii“ mici europene, poate comode în interior, dar lipsite de orîșice estetică. Merită atențiunea amatorului de arhitectură penitenciarul Chișinăului, despre care am vorbit mai sus, construit în forma castelurilor genoveze.

Orașul vechiu, situat între strada Ștefan-cel-Mare și Bâc, are aparența unui târg de provincie, cu străzi încâlcite, întortochiate, pe alocurea foarte înguste, cu case în complectă ruină, alături de clădiri noi de piatră, case intrate în pământ până la ferestre, prăvălii mici, ghere strâmbe, hanuri, ceainării, cârciume, vre-o două piețe mici cu mărfuri în praf sau în noroi, toate acestea împreună cu o populație evreiască săracă, dau aspectul unui adevărat ghetto.

Cercetătorul însă atent, va găsi în această mizerie, nî acest amestec pitoresc al vieții noi și vechi, și ceva

interesant. Ici-colea, dai peste câte o casă gârbovită cu cerdacuri, cu anexe laterale, care ne amintește de ve-

Inchisoarea din Chișinău.

chea viață moldovenească. Iar câteva biserici vechi, cum

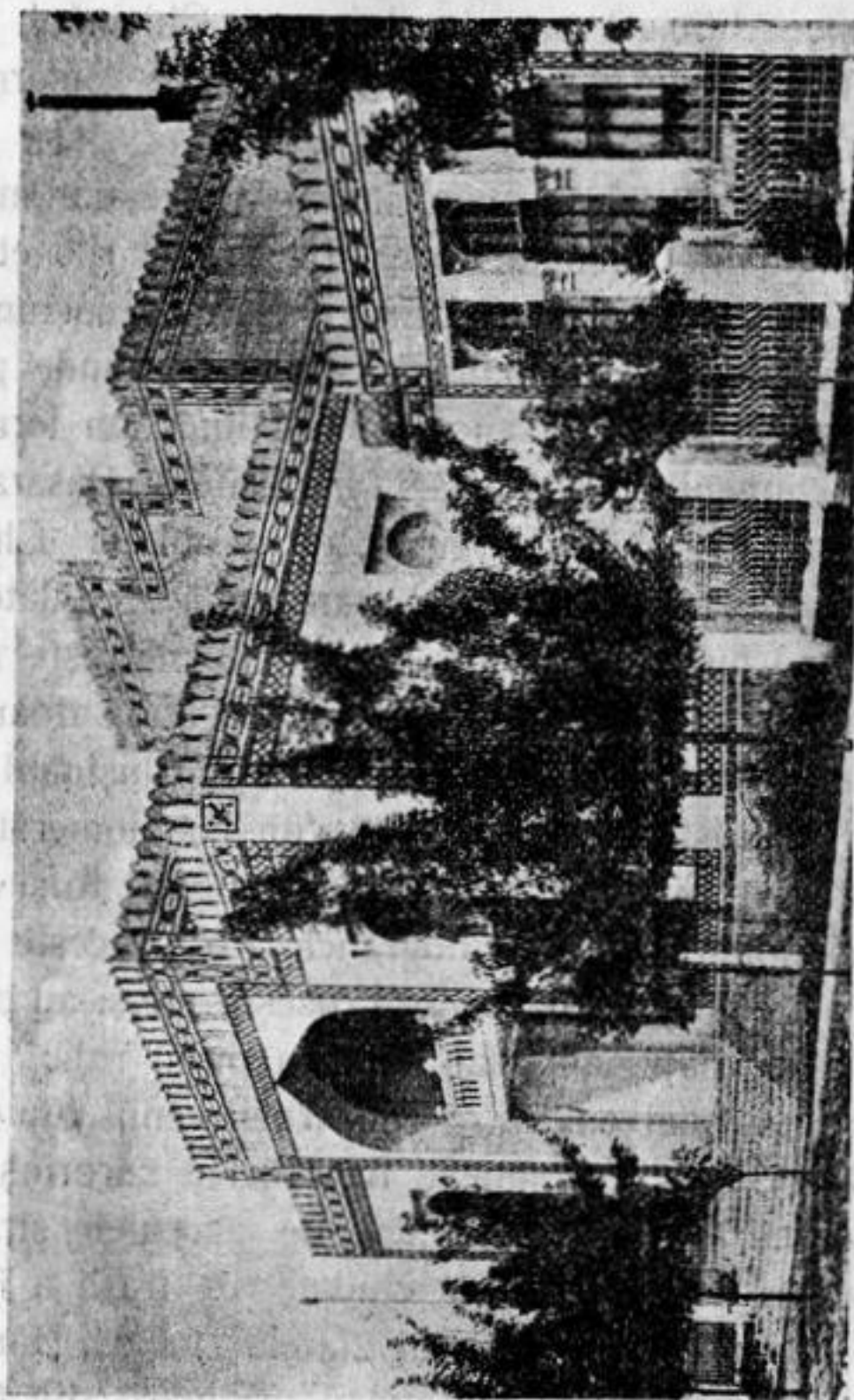
este biserica Mazarachi, Bunavestirea, Biserica Arme-nească, fosta catedrală mitropolitană, astăzi biserica Sf. Mihail, cu inscripții moldovenești pe pietre mormântale, cu icoane moldovenești, biserici construite în stilul moldovenesc, așa cum sunt bisericile din Moldova și Bucovina, trezesc în sufletul vizitatorului emoții pioase, vorbind despre trecutul românesc al provinciei dintre Prut și Nistru.

Cine însă vrea să cunoască Chișinăul românesc, trebuie să meargă în mahalalele și suburbiile orașului: Bariera Sculenilor, Buiucanii, Valea Dicescului, Sf. Vineri, Schinoasa, drumul Băcioiului, Meleștiu, Frumușica, Malina Mică și Mare, toate acestea ca și altele pe cari nu le enumărăm, au aspectul unor sate răzășești. Aici se pot vedea căsuțe albe țărănești în mijlocul livezilor, fântâni cu cumpănă și ciutură, coșare pentru animalele domestice și câte o droaie de copii în străzile pline de praf. Viața orașului sgomotos și străin par'că n'a trecut de loc pe aici, pe la acești răzeși, așezați de către Ștefan-cel-Mare pe aceste locuri.

POPULAȚIA.

Dacă cineva ar vrea să-și facă o idee oarecare asupra populației Basarabiei după orașele ei, ar cădea în cele mai cumplite greșeli. Orașele Basarabiei nu sunt emanația naturală a satelor din jurul lor, expresiunea logică a vieții locuitorilor din Basarabia, cu alte forme sociale și economice, dar cu același suflet, cu aceiași limbă, cu aceleași datini și obiceiuri. Orașele Basara-

biei sunt cu desăvârșire străine sufletului poporului românesc dintre Prut și Nistru, și aceasta ne face să ne

Muzeul național.

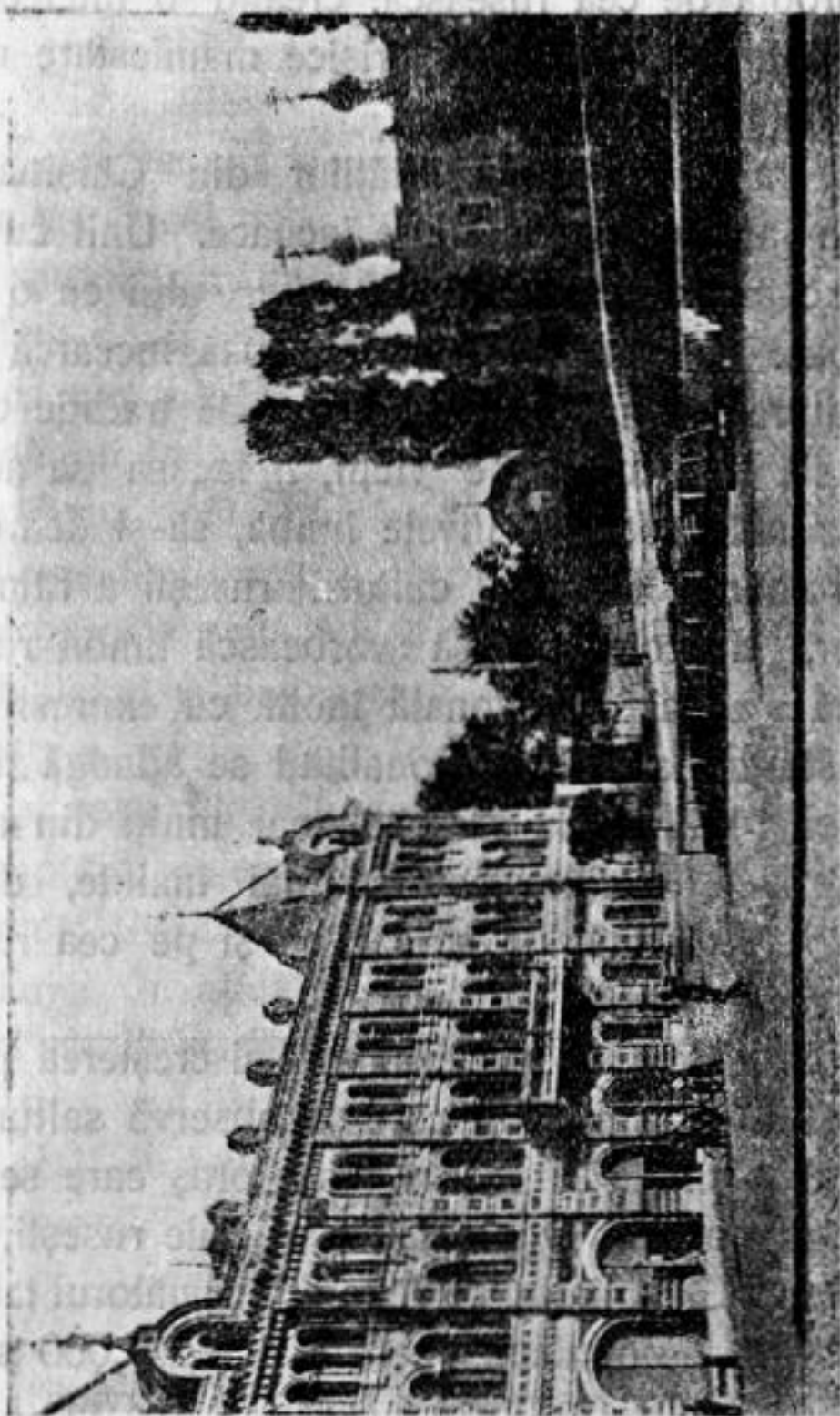
gândim nu numai la schimbarea orientăției culturale ale orașelor, cum se încearcă să se facă acum, ci și la

naționalizarea orașelor prin urbanizarea mahalalelor și a suburbiilor, prin încurajarea comercianților și industriașilor români, prin împrăștierea funcționarilor.

Creațiune artificială a regimului rus, Chișinăul, cu toate că în mahalale și suburbii are rezerve puternice românești, este un oraș străin.

Dar dacă cineva și-ar pune întrebarea ce naționalitate predomină în Chișinău, care sunt deosebirile etnografice ale acestei naționalități în ce privește costumul, limba, obiceiurile etc., nimeni n'ar putea răspunde precis la această întrebare, sau ar întrebuința un termen de o rară ingeniozitate, astăzi frequent în Basarabia între acei cari își ascund originea, că populația Chișinăului este de naționalitate „basarabeană”. Călătorul n'ar găsi în Chișinău costume naționale pitorești, n'ar auzi o limbă corectă, oricare ar fi ea, în afară doar de cea pe care o vorbesc țărani moldoveni. Chișinăul comercial și industrial, compus dintr'un conglomerat de naționalități, din Evrei, Armeni, Greci, Bulgari, Ruși etc., n'are o fizionomie precisă etnografică. Peste aceste naționalități a trecut poleiala culturii rusești, ele și-au pierdut obârșia lor națională, dar nu s'au putut ridica nici la nivelul adevăratei culturi rusești. Rușii veniți din orașele adevărat rusești, rămâneau de obicei surprinși de vorba rusească auzită în Chișinău, de accentele străine în limba rusă, de construcțiile ciudate de frază a intelectualilor basarabeni, de scrisul ziarelor locale. Dar intelectualii, comercianții și meseriașii originari din Chișinău, nu cunoșteau cum se cade nici limba lor natală, împestriată cu cuvinte rusești, schimonosită de influ-

ența limbei rusești. Chișinăul sub ruși, a avut soarta tragică a orașelor din provinciile cucerite rusești, cum

Casa Eparhială.

era Polonia, Caucazul, Ucraina, Crimeia etc., unde un conglomerat de naționalități adunate la un loc de un

regim străin, le-a distrus firea lor națională, nepunând nimic în loc, i-a rupt de la cultura lor națională, nepunându-i apropiată de cea rusească, creând o intelectualitate cosmopolită, rece față de orice manifestare națională și ostilă regimului zilei.

Această tragedie a naționalităților din Chișinău, se complică și mai mult dela unire încoace. Unii cu mici regrete cu caracter mai mult romantic, alții cu o ușurință izbitoare se leapădă de cultura rusă, încearcă să-și creeze cultura lor națională, dar lipsa de tradiție culturală-națională și necesitățile vieții, îi fac să se adopte la cultura românească, să învețe limba, să-și dea copiii la școala română. Dar izul culturii rusești a rămas în sufletul lor, ei continuă să vorbească limba rusă și mai stricată s'au acea națională înnoită cu expresii noi, și la cunoștințele acestor naționalități se adaogă încă o limbă, limba română, pe care cei mai mulți din meseriași și târgoveți o cunoșteau și mai înainte, dar pe care o vorbesc tot atât de stricat, ca și pe cea rusă și ca și pe cea proprie.

Ceva foarte greu de precizat este și creșterea populației orașului Chișinău, în care se observă salturi ne-naturale, neobișnuite în viața unui oraș care se dezvoltă în mod normal. După datele oficiale rusești, creșterea populației Chișinăului se vede din următorul tablou :

La anul 1812 populația se cifra la				7,000	suflete
"	"	1818	"	"	"
"	"	1835	"	"	"
"	"	1844	"	"	"
"	"	1851	"	"	"

La anul	1861	populația se cifra la	93,359	suflete
"	"	1865	"	"
"	"	1894	"	"
"	"	1897	"	"
"	"	1912	"	"

Cum vedem, cifra din anul 1897 și 1912 e ceva mai mică decât cea din anul 1894, ceea ce se explică prin faptul, că guvernul rus n'a luat în considerație populația suburbiilor orașului și a mahalalelor mărginașe.

Dacă am lua în seamă mortalitatea mare a populației Chișinăului în anii 1829—1830, 1834—1836 și în 1842, când ciuma și holera seceră o bună parte din locuitorii lui, și excedentul mic a născuților față de cei morți, cum vedem dintr'o statistică din anii 1834—1843, reese clar că Chișinăul se alimentează cu populație venită din afară.

Dela unire încoace, nu s'a făcut un recensământ general a populației Chișinăului, astfel că datele pe care le-am putut culege, sunt departe de adevăr. Serviciul Statistice Regionale din Basarabia, socoate că numărul populației în anul 1919 se cifrează la 133,000 de locuitori stabili și 66,500 de suflete de populație flotantă. Populația stabilă este compusă din 58,520 de bărbați și 74,480 de femei, iar după naționalități populația se împarte astfel :

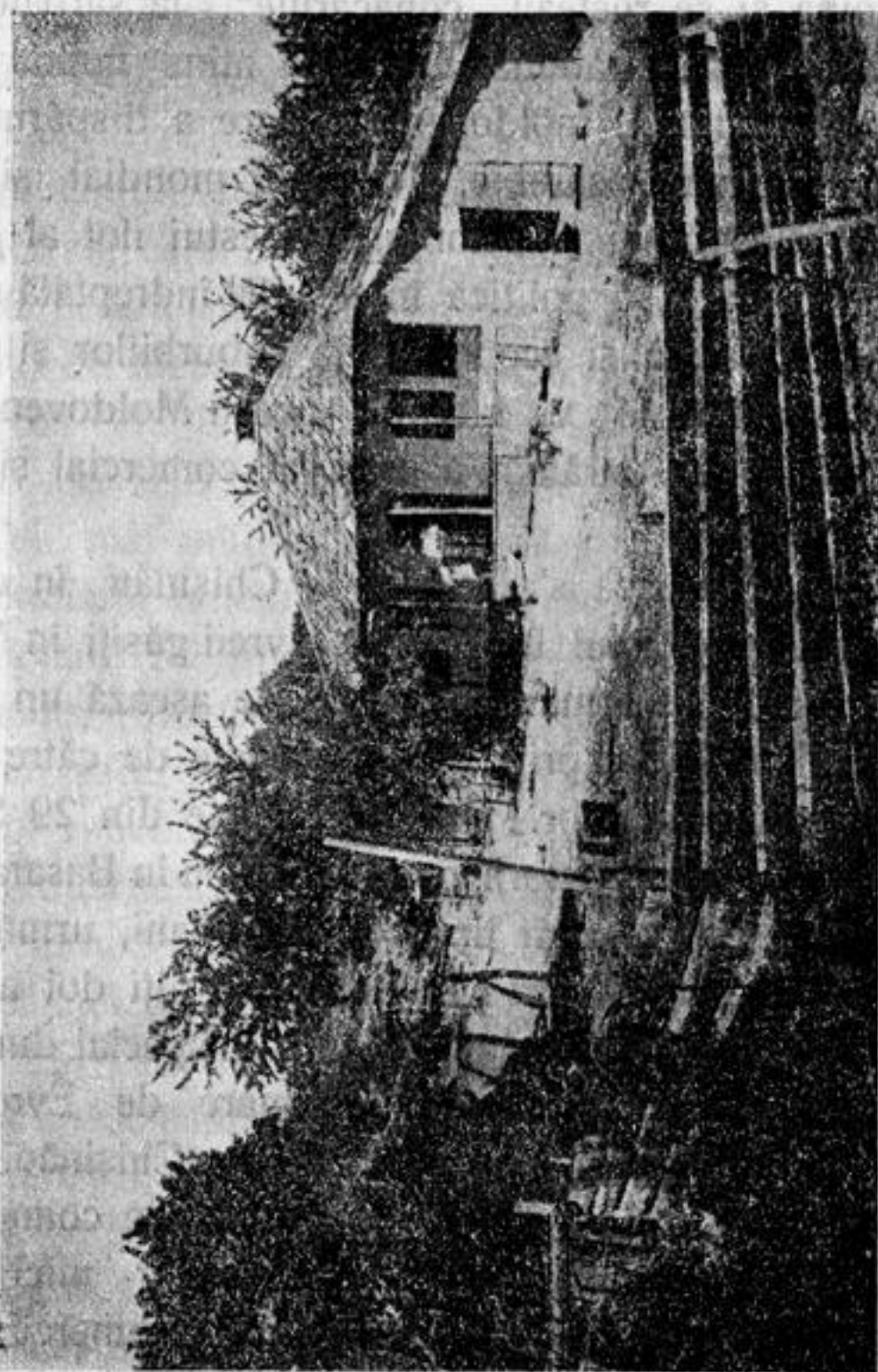
<i>Români</i>	—	40,000.
<i>Evrei</i>	—	62,000.
<i>Nemți</i>	—	10,000.
<i>Velico-ruși</i>	—	12,000.
<i>Ucraineni</i>	—	7,000.
<i>Bulgari</i>	—	2,000.

Toate aceste cifre nu pot fi socotite nici ca aproximative, și iată de ce: cum am văzut mai sus, numărul locuitorilor Chișinăului în anul 1894 se ridică la 128,218, adică, în 25 de ani, acest număr se sporește abia cu 5,000 de suflete, ceea ce desigur, nu este adevărat. Numărul prea exagerat al Nemților, care după date precise nu sunt decât vre-o 500 de suflete, și prea mic al Românilor, precum și lipsa Polonezilor, Armenilor și Grecilor, cari au comunitățile lor, școlile și bisericile lor, ne face să credem că cifra populației Chișinăului este cu mult mai mare. În ce privește numărul Românilor, în anul 1894, după statistica Rușilor, se găsesc 54,890 de suflete, adică aproape jumătate din numărul total al locuitorilor. Astăzi desigur se păstrează cam aceiași proporție a Românilor față de celelalte naționalități.

În lipsa unui oficiu de stare civilă, e foarte greu de stabilit mișcarea populației în oraș. După aceleași date foarte problematice, în anul 1919 în Chișinău s'au contractat 1,144 de căsătorii, numărul născuților a fost de 3,350, iar numărul morților — 2,765, adică orașul a dat un excedent de 585 născuți.

Până la anul 1812 Chișinăul, cum am văzut, a fost un oraș pur moldovenesc. Câțiva negustori evrei și armeni, stabiliți aici pe la sfârșitul veacului al XVII-lea, n'au putut schimba fizionomia orașului. Cu toate măsurile artificiale pe care le aplică guvernul rus pentru desnaționalizarea Chișinăului, orașul chiar în cursul veacului al XIX-lea apare ca un oraș străin pentru Ruși, locuit în majoritate de Români și de Evrei. Însă Românii, răzeși de obârșie veche, au fost împinși de valu-

rile civilizației străine la marginele orașului, cedând comerțul și industria celorlalte naționalități. Și aceasta

O casă țărănească din mahalaua Sfânta Vineri.

poate că a fost un mare bine pentru ei: retrași la o parte, fără școală, având câte un petec de pământ, câte

o căsuță, toți acești lăptari, vieri, grădinari și cărăuși, trăiau în limba și obiceiurile moldovenești. În casele lor se auzea numai limba moldovenească, la nunțile lor răsună doina și se rosteau „conăcăriile“, la sărbătorile lor se ținea datina străbună. Orașul a atins numai exteriorul lor, costumul moldovenesc, care a dispărut aproape în întreaga Basarabie. Războiul mondial și revoluția, a atins puțin și psihologia acestui ilot al orașului, dar școala și o politică înțeleaptă îndreptată spre ridicarea intelectuală și economică a suburbiilor și mahalalelor orașului, îi va face pe acești Moldoveni să schimbe înfățișarea străină a orașului comercial și industrial.

Populația evreiască s'a stabilit în Chișinău în diferite timpuri. După anul 1812, peste Evreii găsiți în Moldova și veniți cu armatele rusești, se așează un nou val de Evrei, atrași de privilegiile acordate de către guvernul rus comercianților. Printr'o decizie din 29 Septembrie 1830, toți negustorii veniți din nou în Basarabia, se scutesc de orișice dări timp de cinci ani, următorii trei ani ei plătesc un sfert din dări, iar alți doi ani o jumătate. Din regiunile fostei Polonii, în special din guvernământul Podoliei, un număr mare de Evrei se îndreaptă spre Basarabia, în special spre Chișinău.

Majoritatea Evreilor astăzi se ocupă de comerț, o parte mai mică formează pătura idustriașilor mici și a meseriașilor. Cele mai multe întreprinderi comerciale și industriale astăzi sunt în mâinile lor, ca și cele mai multe din clădirile din centrul orașului și din podgoriile mai mari ale Chișinăului.

Majoritatea Evreilor care locuiește în partea veche a orașului, își câștigă pâinea zilnică prin comerț mic și muncă la întreprinderi mai mari. Cei mai săraci vorbesc limba evreiască, acei cu dare de mână vorbesc o limbă stricată rusă. Acomodându-se ușor la nouile condițiuni de viață, Evreii din Chișinău sunt cei mai asimilabili pentru cultura românească. Ei n'au ce regreta după regimul rus, care în special în Chișinău n'a fost tocmai plăcut pentru ei. La Evreii care s'au stabilit în Chișinău înainte de războiul european, s'a adăugat un număr mare de refugiați din Rusia sovietică, care sporesc numărul așa zisei populații flotante.

Cei mai mulți din Rușii rămași în Basarabia, sunt descendenții funcționarilor din diferite vremuri, sau foștii funcționari. Pe străzile Chișinăului și astăzi se văd șăpci spălăcite rusești cu urmele insigniilor funcționărești, mântăli sure și negre a foștilor ofițeri ruși. Majoritatea acestor funcționari au învățat limba română și ocupă și astăzi diferite funcții la instituțiile comunale și ale Statului. Industriași și comercianți mari între Ruși nu sunt; unii din ei se ocupă de meserii—de tâmplărie, zidărie etc.; alții cari trăesc pe la marginile orașului și cari au rămas în Chișinău din regimentele cantonate aici, se îndeletnicesc cu agricultura și grădinăria.

Bulgarii cari se stabilesc în Chișinău în timpul ocupației rusești și în anii 1815—1828, ca ocupație principală au grădinăria, sau cum îi zic Moldovenii de aici cu „bulgăria”. Ei și-au pierdut limba, asimilându-se parte cu Românii, parte cu Rușii. Armenii stabiliți la început ca comercianți, iar mai târziu ca arendași, bărbieri și

proprietari, se mențin ca naționalitate aparte, numai mulțumită religiei. Și ei și-au uitat limba, și cei mai mulți din ei vorbesc limba română.

Cam la fel s'a întâmplat cu Grecii din Chișinău, cari au rămas aici din timpurile fanarioților și ale eteriei, în calitate de comercianți, plăcintari și vechili la mănăstirile închinat; unii din ei s'au romanizat, iar alții au devenit Ruși.

Ceva mai stabili din punct de vedere național, au fost Polonezii și Nemții, a căror ocupații de funcționari, mici comercianți și industriași, le-a permis să se așeze în Chișinău în diferite vremuri a stăpânirii rusești.

Toate aceste naționalități, fără nici o legătură cu Rusia, fără o cultură proprie națională, ușor se adaptează la mediul culturii românești. Haosul de idei și sentimente de astăzi, zăpăciala de după revoluție, vor dispărea și toți aceștia care și-au pierdut naționalitatea, acești fără patrie, își vor regăsi patria și naționalitatea în noul Stat Român.

CULTURA.

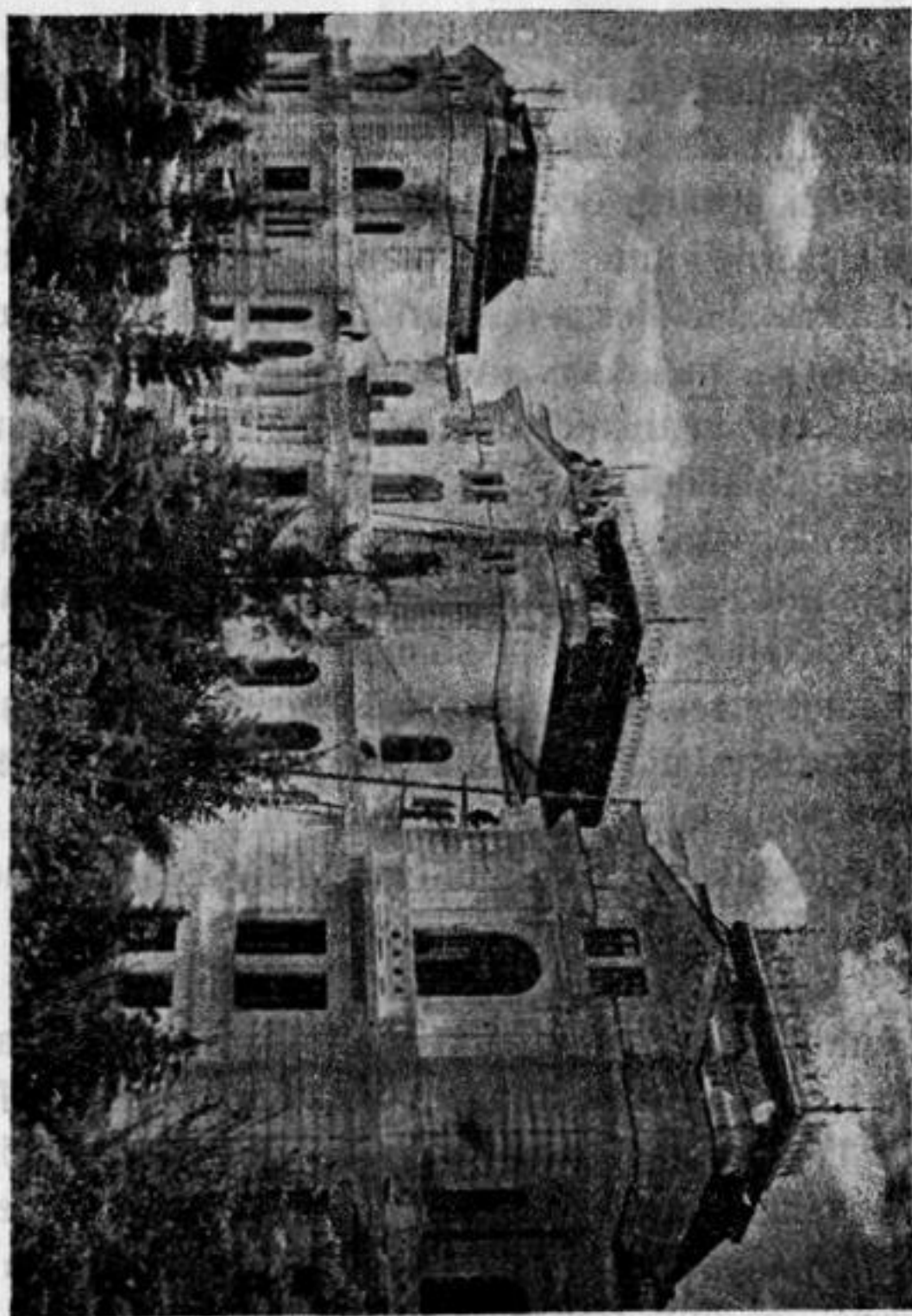
Pe când în celelalte două provincii, cari au trăit sub un regim străin, în Ardeal și Bucovina, s'a încheiat repede o viață culturală românească mai mult sau mai puțin intensă, Chișinăul zace într'o somnolență culturală care-l caracteriză și sub stăpânirea rusă. Aceasta se datorește pe lângă condițiunile speciale ale vieții de aici, și lipsei unui focar de cultură românească superioară. O universitate ar atrage forțele culturale locale și ar

coordonă activitatea lor, servind ca un ferment bine-făcător pentru trezirea din apatie a lumei intelectuale, în general indolente și pasive. Sforțările unor elemente de a crea o mișcare culturală, o presă locală, o societate științifică, se lovesc de indeferența descurajătoare a publicului, de pasiunile politicianilor locali, cari sunt mult mai aprinse decât a politicianilor dela centru, de neînțelegerile între intelectualii locali și cei veniți de peste Prut, neînțelegeri, cari n'au la bază interese superioare și naționale. Aceasta este cauza, că pe când orașele cele mai mici din țară, cum este Bârladul, Botoșanii, Calafatul etc., dau semne de viață culturală, scot reviste și ziare, Chișinăul nu dă decât efemeride, cari dispar imediat ce văd lumina. S'au pus bazele mai multor societăți culturale și științifice, s'a încercat scoaterea mai multor reviste și ziare, și Chișinăul nici până acum n'a produs nimic mai mult sau mai puțin important din punct de vedere cultural. Menirea însă a acestui oraș ar fi, ca în nouile condițiuni de viață ale provinciei, să stea în fruntea tuturor manifestărilor culturale.

Și sub regimul rusesc, Chișinăul nu era din orașele de cultură. Încercările culturale rusești, în cele mai multe cazuri oficiale, n'au adus în acest oraș străin și Rușilor, decât la o parodie de cultură rusească, care se manifestă în partea exterioară a lucrurilor, în costume europene, într'o limbă pocită, într'un teatru mediocru, într'o școală moartă, în două-trei ziare de intrigi provinciale. Nici o lucrare mai mult sau mai puțin serioasă în domeniul literar sau științific, n'a văzut lumina în Chișinău. Și Rușii din centrele culturale adevărate, erau în drept să

desprețuiască această capitală a Vandeei, cum numeau ei, urbea păzită de Dumnezeu a Chișinăului.

Liceul Nr. 3.

Din manifestările culturale sub stăpânirea rusă, ar merita să fie remarcată activitatea tipografiei Eparhiale din Chișinău, care a fost deschisă în anul 1814. De

sub teascurile acestei tipografii, care a fost închisă la anul 1883 și redeschisă la 1907, a ieșit un număr respectabil de cărți bisericești în limba moldovenească și o serie de abecedare moldovenești, cărți cari au contribuit la menținerea unei continuități culturale românești în Basarabia. Până la anul 1843, când se deschide prima tipografie particulară în Chișinău, tipografia Eparhială era singura tipografie în întreaga Basarabie. Astăzi, în orașul Chișinău se găsesc 18 tipografii.

Ca să pue bazele unui început de cultură, Primăria Orașului Chișinău deschide la anul 1832 o bibliotecă orășenească.

În primele decenii ale existenței acestei biblioteci, activitatea ei era mai mult decât redusă din cauza lipsei de cititori. Dela anul 1880 încoace, această bibliotecă, compusă aproape exclusiv din cărți rusești, ia o dezvoltare destul de mare. Biblioteca enumără astăzi peste 100,000 de exemplare și are un număr mare de abonați. Dela unire încoace, această bibliotecă începe să se îmbogățească și cu cărți românești. La anul 1918, din inițiativa Directoratului General de Instrucție, se înființează și o bibliotecă românească prin donația de către Universitatea din Iași a unui însemnat număr de duplicate din biblioteca ei. Această colecție prețioasă s'a îmbogățit în anii ulteriori cu un număr mare de cărți, biblioteca bucurându-se de dreptul de a primi cărți dela toate instituțiile grafice din țară. Numărul total al volumelor trece de 30,000, și biblioteca care a fost cedată Universității Populare din Chișinău, este pe cale de a deveni unul din cei mai importanți factori culturali din

Chișinău. În legătură cu biblioteca, este necesar să amintim și despre Arhivele Statului, care posedă un număr de câteva mii de dosare, privitoare la ocupația rusească a Țărilor Românești din anii 1806 — 1812, și la istoria Basarabiei din ultimul secol. Această arhivă, în special Arhiva Senatorilor, completată cu Arhiva Consistoriului din Chișinău, prezintă o valoare de neprețuit pentru istoria noastră națională și așteaptă sîrguința unui cercetător.

Chișinăul n'a avut nici odată un teatru cu o trupă permanentă. Pe la anul 1820, din când în când se dau reprezentații teatrale în casele boierești de către amatori. Ceva mai târziu Chișinăul începe să fie vizitat de către trupe venite din Odesa, trupe de actori Ruși, Italieni și Nemți, și Chișinăul are și un local special pentru reprezentații teatrale, într-o clădire „*murdară, veche, în stare de ruină*“, cum scrie Zașciuc la anul 1862. Abia la sfârșitul veacului al XIX-lea se construiește un teatru în sensul propriu al cuvântului, pe lângă clubul așa zis al nobilimei, clădirea de astăzi a teatrului. Scena acestui teatru, pe lângă trupe de operă și de dramă venite din centrele rusești, a văzut și trupe românești venite din vechiul Regat. Dela unire încოace se fac încercări de a organiza un teatru românesc cu o trupă permanentă, și cu concursul Ministerului Cultelor și al Artelor, s'a reușit să se înjghebeze un teatru românesc destul de bun, care în curând va fi transformat în Teatru Național.

Chișinăul are și două Muzee. Unul din ele, creat de către fosta Zemstvă Gubernială, astăzi Muzeul național, instalat într-o clădire frumoasă, are o secție de științe

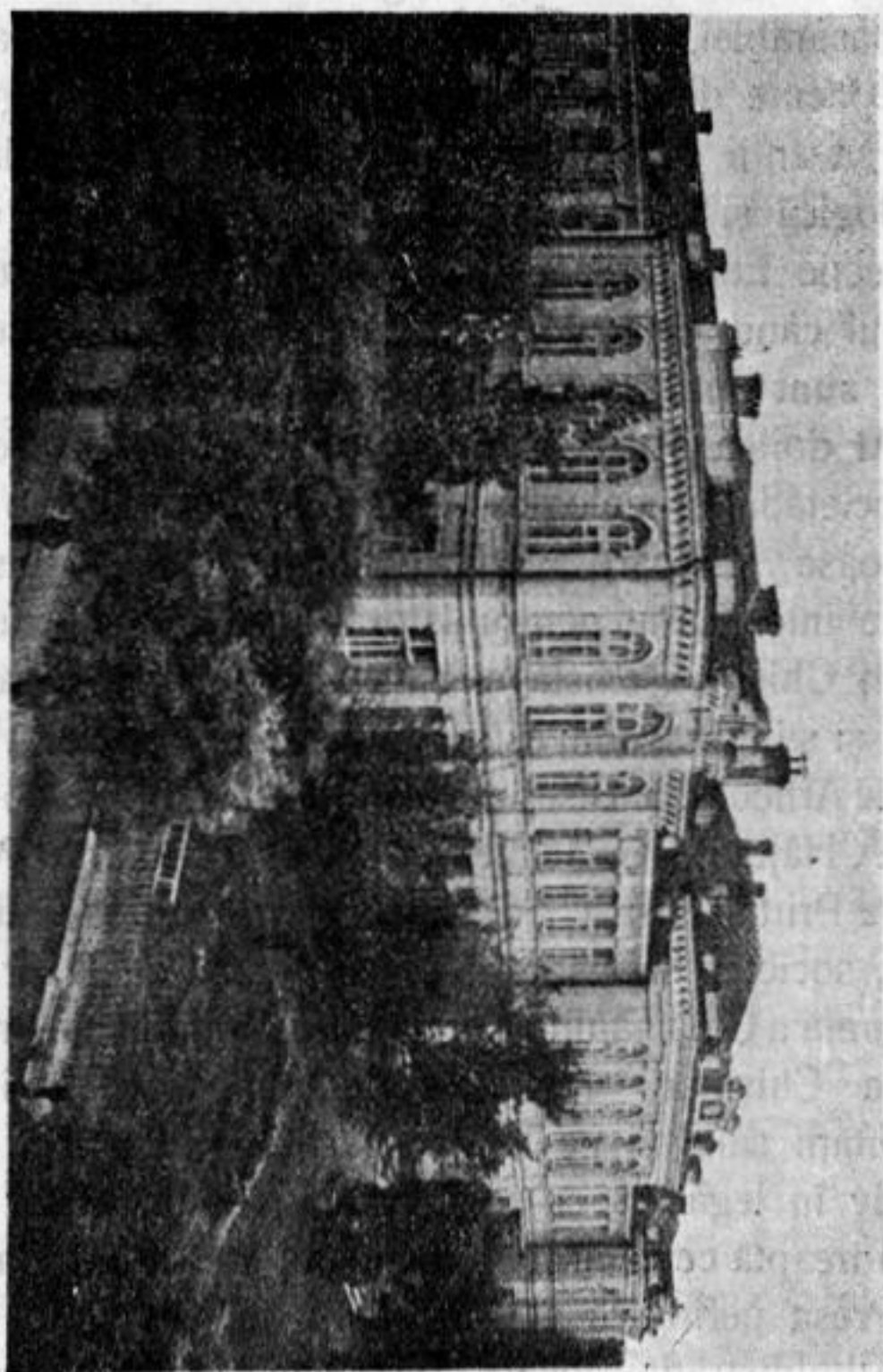
naturale, care ar putea face cinste orișicărui oraș european. Mulțumită talentului fostului conservator al Muzeului, a lui Osterman, se organizează secția florei și faunei Basarabiei, cea mai bogată secție în Muzeu, iar cercetările făcute de către Zemstvă în domeniul agrogeologiei, prin savanții ruși Nabochih și Mihailovschi, a dat secția Geologică și Agrogeologică. Pe lângă Muzeu există și o secție Etnografică și Arheologică, întemeiate tot în timpul când Muzeul aparținează Zemstvei, dar aceste secțiuni sunt aproape nule.

Al doilea Muzeu, Muzeul de arheologie bisericească a Societății arheologice bisericești, conține o colecție prețioasă de cărți vechi, icoane și obiecte bisericești, foarte interesante pentru istoria artei moldovenești.

În Chișinău există și câteva Societăți cu caracter cultural și științific, cum este Universitatea Populară, Societatea de Arheologie Bisericească, Societatea Istórico-Literară „B. P. Hâjdău“, Societatea „Ateneul Popular al Moldovei dintre Prut și Nistru“, filiala Caselor Naționale din București, societăți și instituții cari își au meritele lor în viața culturală a Chișinăului. Comisiunea Monumentelor Istrice, secția Chișinău, Instituție de Stat, este la începutul activității sale, și pe lângă chestiuni de ordin administrativ în legătură cu conservarea monumentelor istorice, își îndreaptă cercetările în domeniul trecutului Basarabiei.

Presa periodică a Chișinăului își are și ea istoricul ei. Administrația locală rusă pentru nevoile provinciei dela anul 1860, scoate un ziar săptămânal „*Buletinul regiunii* (mai târziu guvernământului) *Basarabiei*“, primul ziar rusesc în Basarabia. La anul 1867 apare re-

vista oficială a Arhiepiscopiei Chișinăului în limba rusă și română, care dela 1871 începe să apară numai în

Liceul Real „ALECU RUSSO” - Chișinău

rusește. Zemstva gubernială și Primăria Chișinăului, scot din când în când buletinele lor. Ceva mai târziu încep să apară și ziare neoficiale, cum a fost „Moni-

torul Basarabiei“ (1889—1897), „*Basarabeanul*“ (1897—1901), „*Prietenul*“ lui P. Crușevan, „*Viața Basarabiei*“. După prima revoluție rusească, în Chișinău încep să apară și ziare în limba românească. Așa a fost „*Basarabia*“ (1906—1907), „*Viața Basarabiei*“ (1907), „*Moldovanul*“ (1907—1908), revista „*Luminătorul*“ (dela 1908 până în prezent), „*Glasul Basarabiei*“ (1913—1914), „*Cuvântul Moldovenesc*“ (1913—1918).

Dela unire încoace, în Chișinău încep să se tipărească mai multe ziare și reviste românești, cum a fost „*Ardealul*“, „*România Nouă*“, „*Sfatul Țării*“ și altele cari apăreau mai mult sau mai puțin accidental, precum și revistele „*Școala Basarabiei*“, „*Cuvântul Dreptății*“, „*Foaia plugarilor*“ etc. Lipsite de orișice sprijin, aceste întreprinderi culturale nu se pot menține, și după încercări zădarnice de obicei dispar. În prezent Chișinăul are o singură gazetă zilnică „*Dreptatea*“, ziar de partid, care cu greu își menține apariția. În schimb Chișinăul are șase ziare zilnice rusești, sprijinite de către politicienii locali.

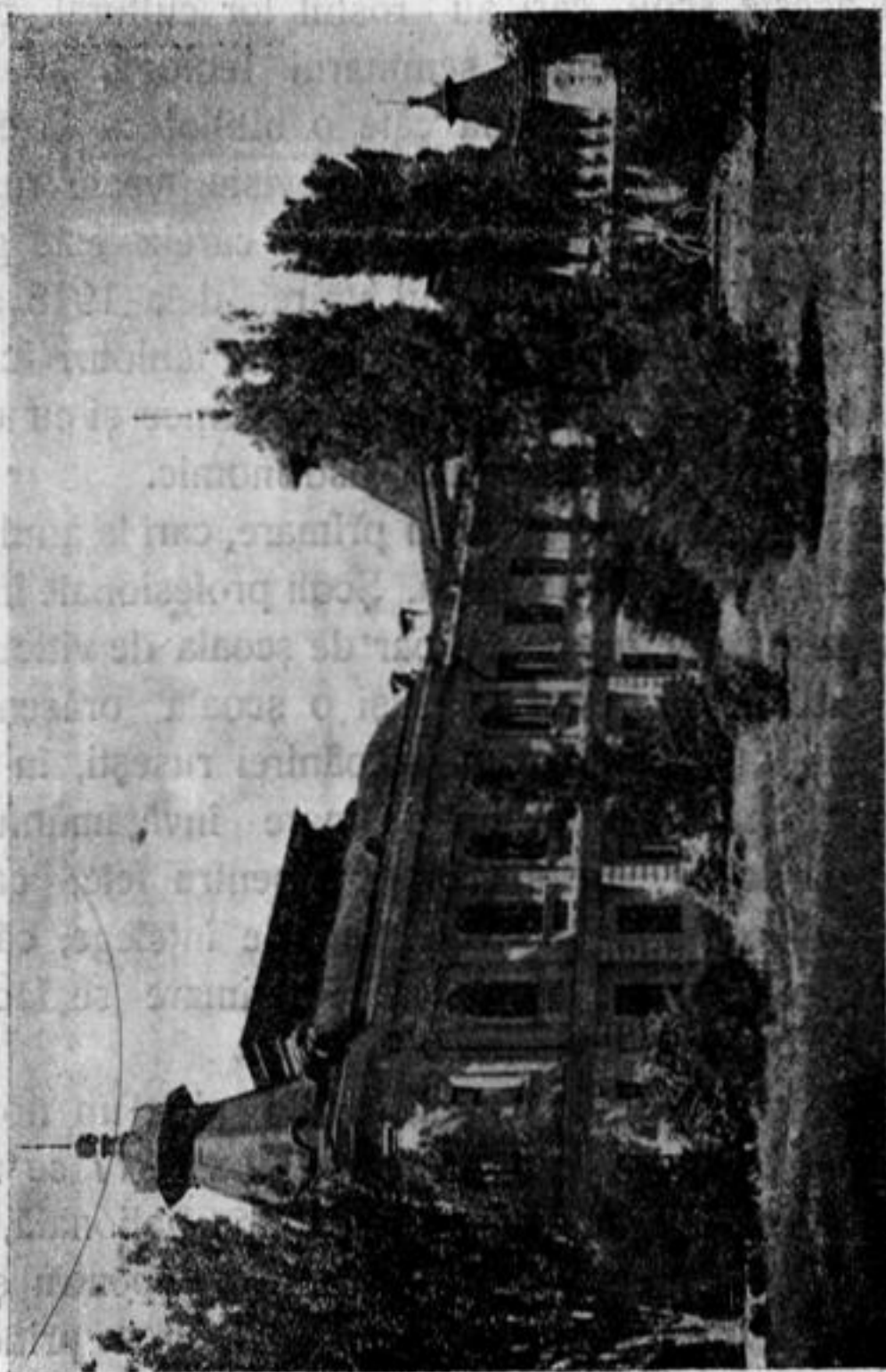
Istoria învățământului în orașul Chișinău, este ceva mai bogată în evenimente. Până la anul 1812, în Chișinău a existat o școală „domnească“ și vre-o două-trei școli pe lângă bisericile din Chișinău. Mulțumită intervenției Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, în anul 1813 se deschide seminarul teologic din Chișinău, pe lângă care la anul 1816 se înființează și un pensionat al nobilimei. Pentru seminar se ridică o clădire proprie la anul 1817, actuala clădire a seminarului vechi, refăcută la anul 1868; în anii 1900—1901 se ri-

dică și noua clădire a seminarului. De seminar ținea și o școală spirituală, un fel de școală pregătitoare pentru seminar, care trece în clădirea ei proprie la anul 1877.

La anul 1822 în Chișinău se înființează prima școală primară („parohială”), iar cu doi ani mai târziu o școală Lancasteriană, „*cea mai bună în Rusia*”, după afirmația unui călător de pe la anul 1841. Deschiderea unei școli medii „ținutale” a avut loc în anul 1829, iar la anul 1833 se deschide liceul regional din Chișinău, primul liceu în Basarabia. Până la anul 1861, liceul cu internatul se adăpostește „*în trei clădiri particulare de piatră cu totul improprii*”, cum scrie Zașciuc. Ministrul de Instrucție publică rus cumpără clădirea actualului liceu No. 1, clădire în care era un spital militar. Această clădire în anul 1862 după un incendiu se reface: coloanele în stil empir din fața liceului dispar și clădirea ia înfățișarea pe care o are acum.

Predarea materiilor în aceste școli se face în limba rusă, limba moldovenească predându-se ca obiect de studiu până la anul 1866, când a fost scoasă cu desăvârșire din învățământ. Dela anul 1840 începe să se înființeze și școli de fete particulare, cum a fost școala Anastasiei Rizo (1840), pensionatele Fori (1841), Jano (1843) și Balen de Balu. Pentru copilele de preoți se deschide delo anul 1864 și o școală eparhială de fete cu un program special, care se apropie de programul școalelor medii. Clădirea acestei școli mari se ridică la anul 1872. La anul 1871 Zemstva gubernială a luat pe seama sa liceul particular Beliugova, astăzi

liceul de stat Regina Maria. Tot în acest an un gimnaziu particular se transformă în liceu, actualul liceu

Liceul Nr. 1. B. P. Hasdeu

Nr. 2 de băeți, iar la 1873 se deschide liceul Real care la anul 1884 își ridică clădirea lui proprie. În clă-

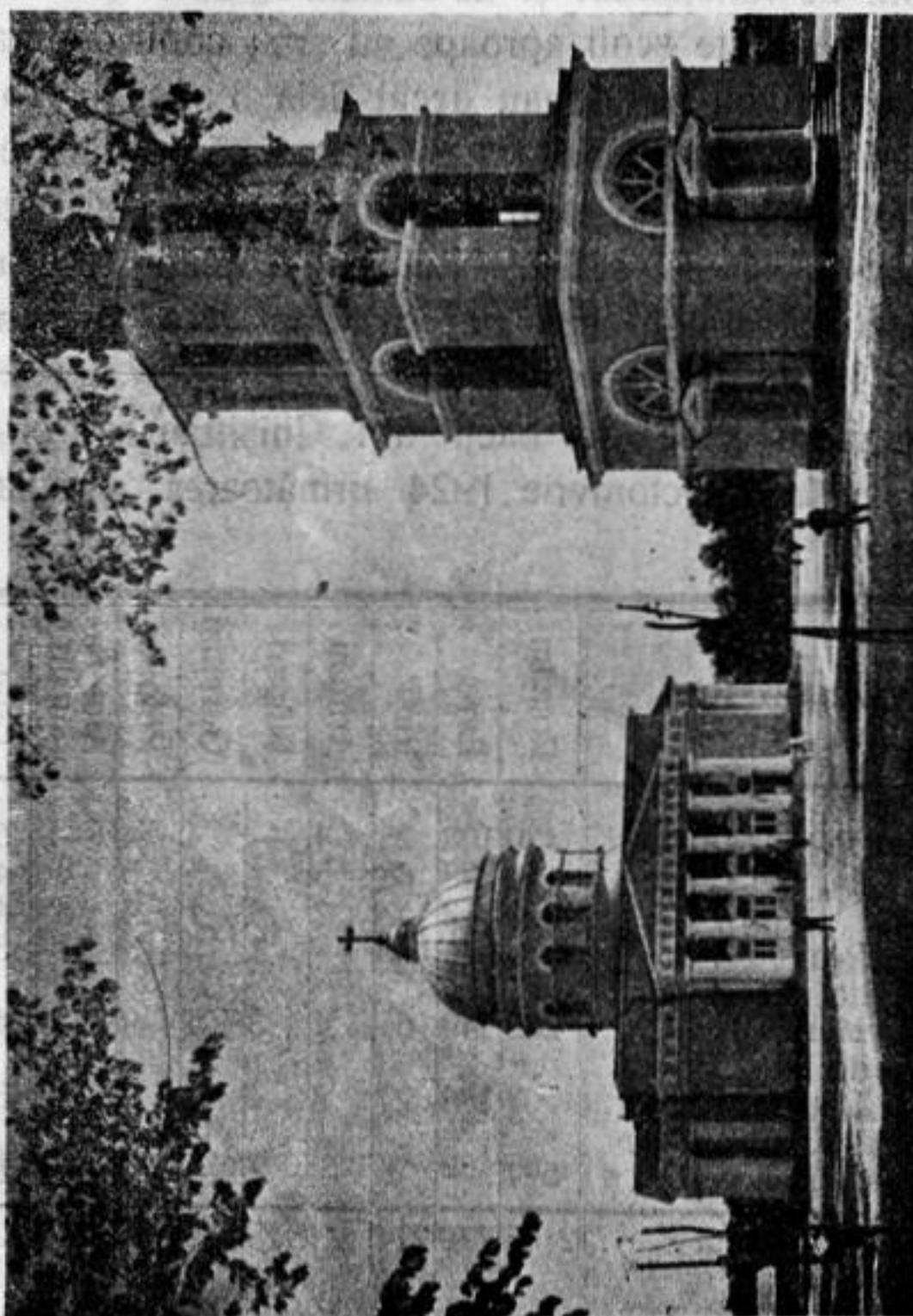
direa frumoasă și temeinică a pensionatului nobilimei ridicată la anul 1905, se deschide în anul 1908 liceul No. 3 de băieți.

Din aceste școli, cari au rostul lor cultural pentru Basarabia, merită atenția seminarul teologic și liceul Nr. 1 de băieți, care posedă câte o bibliotecă înzestrată cu un număr mare de cărți și reviste vechi rusești; liceul Nr. 3 cu sala lui, pe peretele căreia este gravat pe o placă de marmoră actul unirii dela 1918 și liceul real, cu o frumoasă colecție de tablouri cu un cabinet bogat pentru științele fizico-chimice și cu o stație meteorologică și observator astronomic.

Treptat se deschid și școli primare, cari la anul 1889 au ajuns la numărul de nouă. Școli profesionale în Chișinău n'au existat în afară doar de școala de viticultură, care își ia ființă la anul 1842 și o școală orășenească de meserii. În ultimii ani ai stăpânirii rusești, în Chișinău ia o dezvoltare destul de mare învățământul secundar particular, în special cel pentru fete, care în Chișinău a fost exclusiv particular. Se înțelege, că predarea în toate școlile secundare și primare se făcea în limba oficială a statului rus.

Revoluția dela 1917 și unirea, au adus un nou curent în învățământul din Chișinău. La 1917 se manifestă tendința de a crea școli în limba națională, dar, în lipsă de elemente didactice pregătite pentru școala națională, în lipsă de manuale, introducerea principului naționalizării întâmpină dificultăți la minoritățile din Chișinău. Învățământul românesc, cum este și firesc, ia o dezvoltare mare în condițiunile noui de viață. Înfiin-

țarea mai multor internate pe lângă licee, înființarea a unor școli noi, cum este școala normală de băieți,

Catedrala orașului.

școala de conducătoare de grădini de copii, școala profesională, o școală medie, mai multe școli primare și de grădini de copii, schimbă și caracterul populației

școlare, care devine tot mai românească. Pe când sub regimul rus, școala secundară era destinată numai pentru copiii de funcționari și de oameni cu dare de mână, pe când în aceste școli aproape nu erau copii de țărani și Moldovenii nu se găseau decât dela 3 până la 15 la sută, astăzi școala secundară este asediată de către elemente românești dela țară, democratizându-se și naționalizându-se și ca suflet. Numărul copiilor care urmează școala, atinge cifre, pe cari nu le-a atins nici odată în trecut.

Cele patru licee de băieți din Chișinău și trei de fete aveau la 1 Octomvrie 1924 următoarea populație școlară :

Naționalitatea	Români	Evrei	Ruși	Armeni	Bulgari	Germani	Poloneji	Alte naționalit.	Total
1. Liceul Nr. 1 de băieți	430	108	25	4	—	4	4	—	575
2. " " 2 " "	110	288	68	5	4	5	5	8	493
3. " " 3 " "	300	112	53	2	3	1	4	8	483
4. " Real	289	34	35	—	2	3	3	4	370
5. " de fete „Regina Maria“	282	49	61	4	3	4	9	—	412
6. " de fete „Princ. Dadiani“	97	188	27	8	4	2	8	4	338
7. Școala Eparhială de fete (secția liceală) . .	597	—	5	—	2	—	—	—	604
Total . . .	2105	779	274	23	18	19	33	24	3275

Cum vedem numărul elevilor români este ceva mai mic la liceele externate Nr. 2 de băieți și princ. Dadiani de fete. Internatele liceelor adăpostesc următorul număr de copii :

Liceul Nr. 1	—	226	interni
„ Nr. 3	—	182	„
„ Real	—	194	„
„ Regina Maria	—	150	„
Școala Eparhială	—	503	„

Total . . . 1255 de interni.

Sub alte aspecte se prezintă populația școlară a școalelor medii din Chișinău, cari sunt chemate să servească interesele orășenilor în special.

	Români	Evrei	Ruși	Alte naționalit.	Total
Școala medie Nr. 1 de băieți	120	75	32	—	227
„ „ „ 2 „ „	30	111	42	2	185
„ „ de fete	60	31	39	—	130
„ „ evreiască	—	90	—	—	90
Total . . .	210	307	113	2	632

Învățământul normal, care dela unire încoace a luat o dezvoltare mare în întreaga Basarabie, se prezintă foarte bine și în Chișinău. În afară de două școli normale, una de învățători și alta de învățătoare, există o școală de conducătoare de grădini de copii și o secție normală pe lângă școala Eparhială de fete. Iată cum se prezintă populația școlară în aceste școli, la 1 Octombrie 1924:

	Români	Ucrain.	Ruși	Alte na- ționalit.	Total
Școala normală de băieți	194	13	8	8	223
" " fete	344	5	21	8	378
Secția " pe lângă lic. eparh. . .	127	—	2	—	129
Școala de cond. de grădini de copii .	116	2	11	4	133
Total . . .	781	20	42	20	863

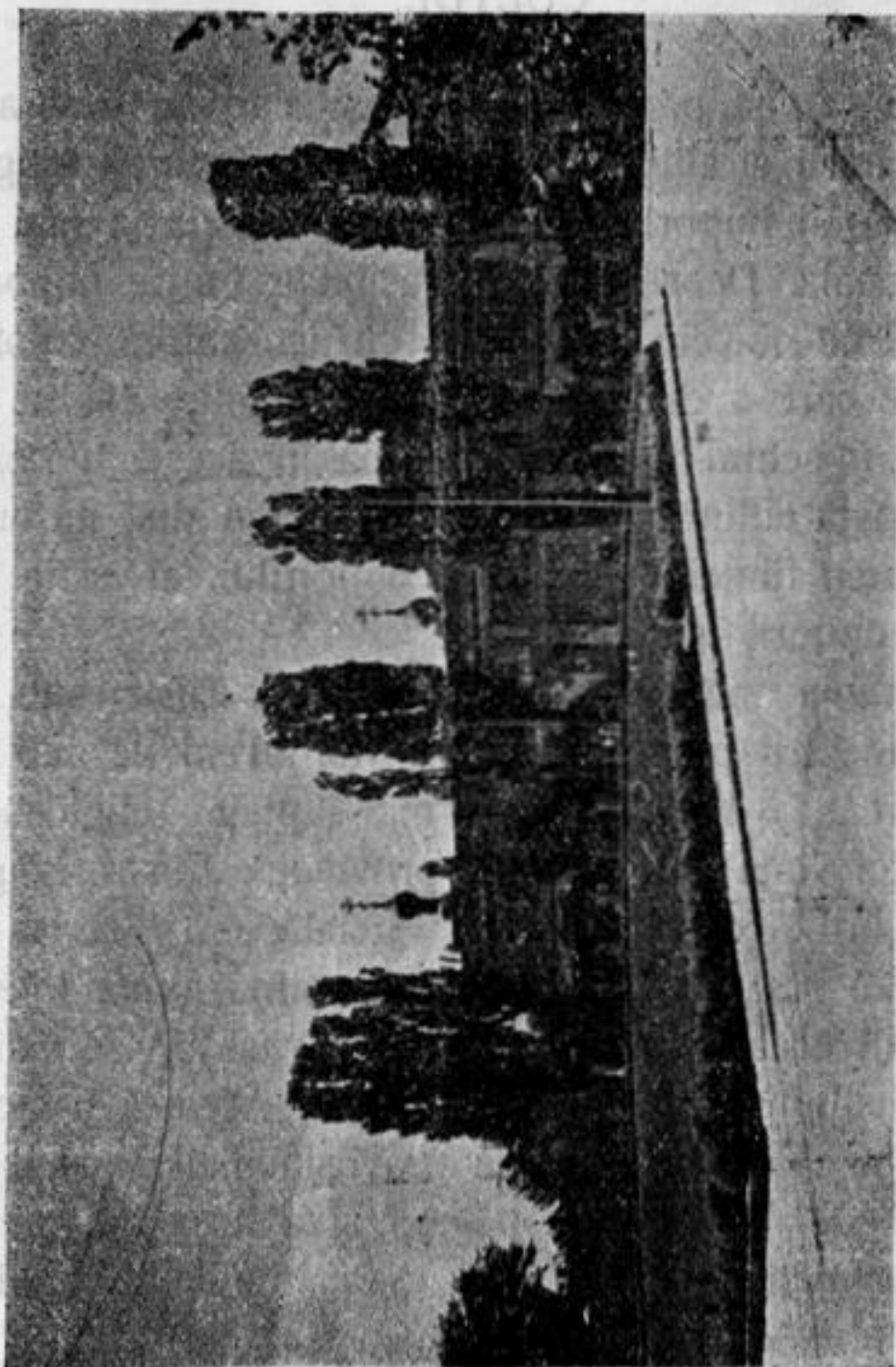
Majoritatea covârșitoare a elevilor dela aceste școli copii de săteni, sunt adăpostiți în internate, cei mai mulți ca bursieri.

Dacă la acest număr de școli secundare adăugăm școala de viticultură cu 103 elevi, o școală comercială superioară, seminarul teologic și școala spirituală, o școală profesională de fete, toate în afară de școala comercială superioară, cu o populație școlară aproape exclusiv românească, căpătăm o impresie completă asupra învățământului secundar din Chișinău.

Și învățământul primar cu introducerea legii obligativității învățământului, dela 1918 încoace este în completă dezvoltare. Orașul Chișinău are 38 de școli primare, din care 14 școli de băieți, 15 de fete și 9 mixte. Populația școlară se poate vedea din următorul tablou :

	Români	Ruși	Evrei	Alte na- ționalit.	Total
14 școli de băieți	930	900	1044	58	2932
15 " " fete	838	830	1555	42	3265
9 " " mixte	1055	83	14	5	1157
Total . . .	2823	1813	2613	105	7357

În afară de aceasta, în Chișinău au fost înființate dela anul 1918 încoace, 26 de grădini de copii, cari

Reședința arhiepiscopului.

n'au existat în Chișinău sub stăpânirea rusă. Numărul copiilor în grădinile de copii atinge cifra de 1180, din

cari 380 Români, 369 Ruși, 399 Evrei și 32 alte naționalități.

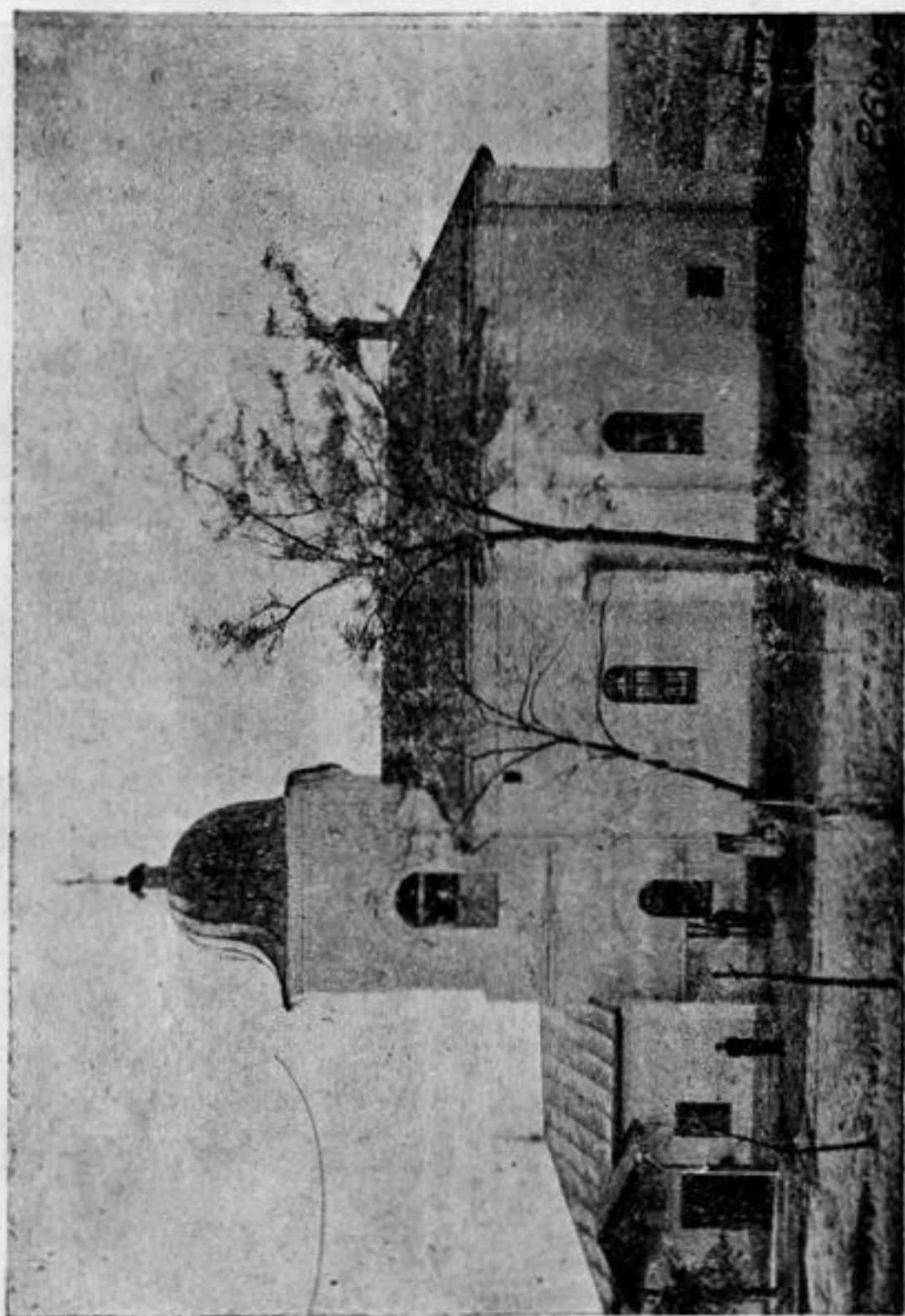
CULTUL.

În cele două provincii românești, cari au îndurat jugul stăpânirii străine, în Ardeal și Bucovina, religia a jucat cel mai important rol în viața socială și mai ales cea națională. Deosebirele confesionale între popoarele de acolo, de obicei coincideau cu deosebirile naționale. Lupta pe care o duceau naționalitățile între ele, se desfășoară sub scutul bisericii; ca armă în aceste lupte, eră întrebuintată cultura națională. Aceasta a dus nu numai la păstrarea ființei naționale a poporului, ci și la dezvoltarea culturii naționale.

Basarabia anexată la pravoslavnică Rusie sub pretextul eliberării pravoslavnicilor Moldoveni de sub „jugul agarean“, n'a cunoscut nici luptele religioase de acolo, nici viața națională din provinciile Austro-Ungare. Biserica ortodoxă ca biserică oficială, eră biserică dominantă în stat, restul confesiunilor fiind numai tolerate. Și reflexul acestei politici generale rusești, se vede și în viața cultului din orașul Chișinău. Aceasta îi face pe Moldoveni să se apropie de pravoslavnicii Ruși, separându-se de celelalte popoare, și a nu pune preț pe chestiunea națională, care nu avea stimulentele religioase din Ardeal și Bucovina.

Pentru scopuri mai mult politice față de Principatele Române și poate și din motive de recunoștință față de mitropolitul Gavriil Banulescu-Bodoni, guvernul rus

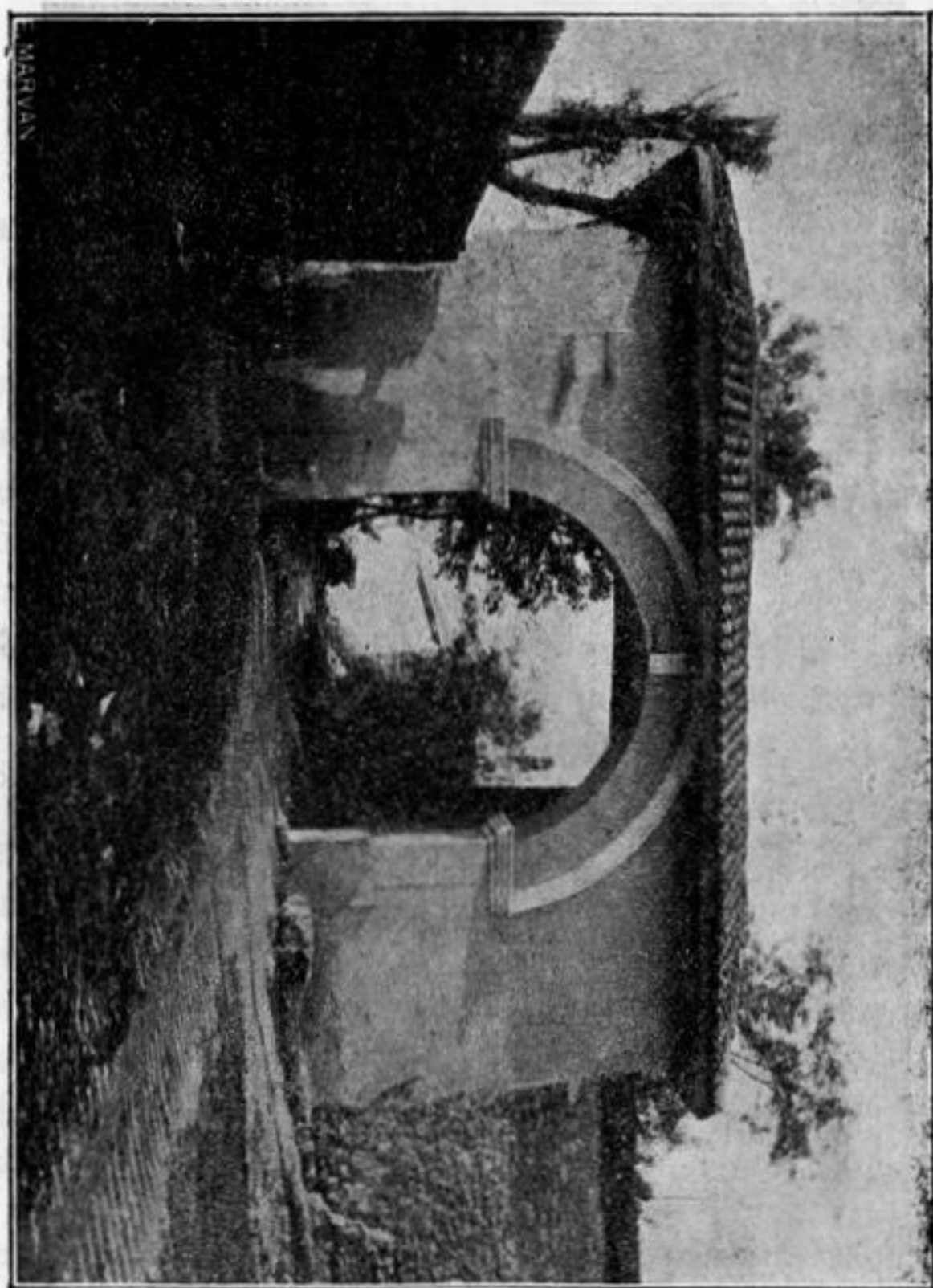
înfiiințează în Chișinău o mitropolie a Basarabiei. Gavriil Banulescu-Bodoni dă bisericii din Basarabia o nouă

Biserica Mazarachi.

organizare, luând în considerație și unele tradiții locale. El înființează în Chișinău un seminar, unde se predă

și limba moldovenească, crează o tipografie, care a jucat un rol foarte important în viața culturală-bisericească a provinciei. Orașul Chișinău la anul 1812, avea

Poarta de intrare în curtea bisericii Mazarachi.

cească a provinciei. Orașul Chișinău la anul 1812, avea

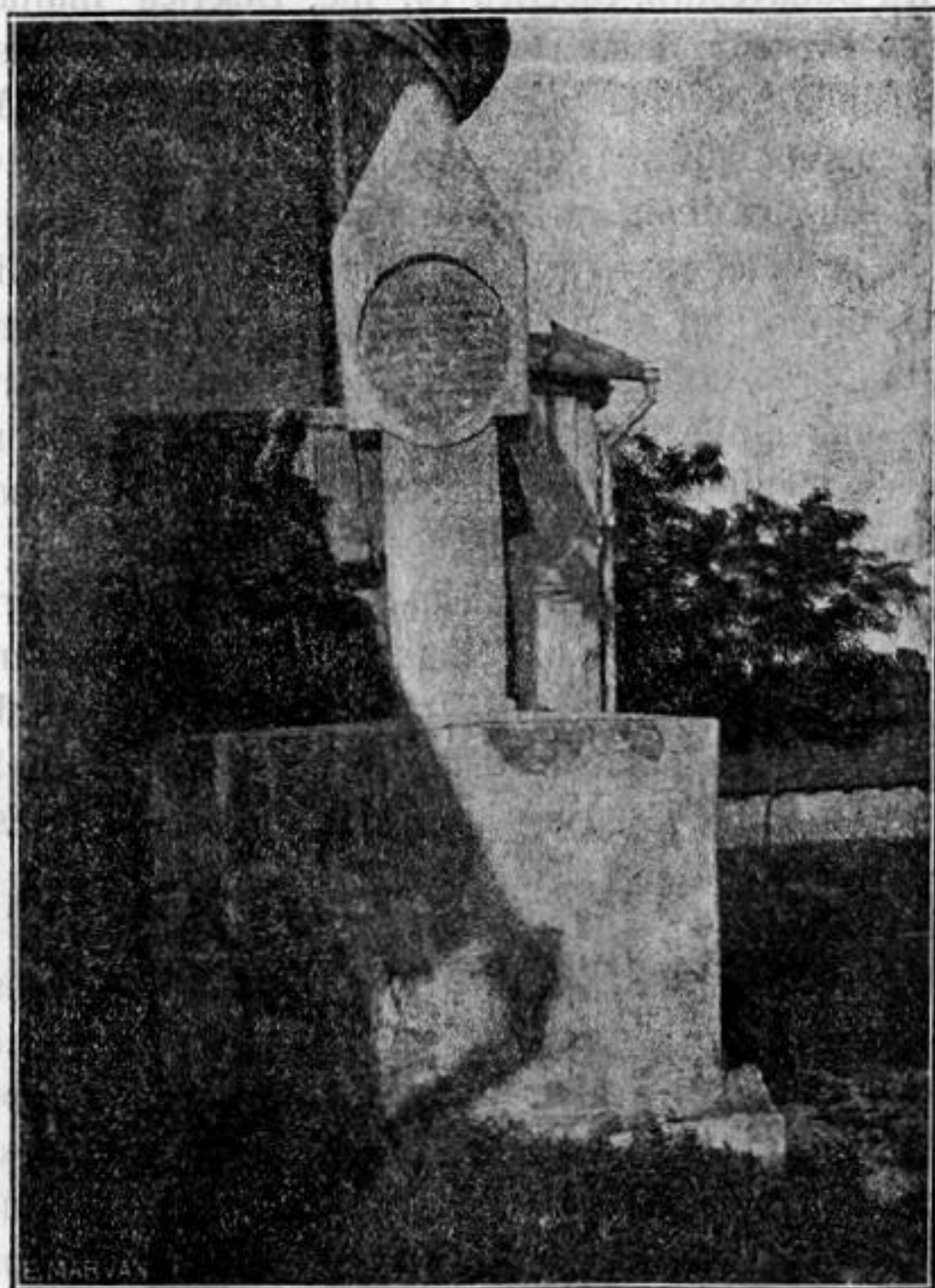
opt parohii : două în suburbiile Visterniceni și Buiucani, și șase în oraș, și anume : Catedrala cu hramul Arh. Mihail, Biserica Bunavestirii, Biserica Sf. Ilie, Biserica Înălțării, Biserica Nașterii Maicii Domnului și Biserica Grecească de pe lângă epitropia moșiilor închinată Sf. Mormânt.

În cursul unui veac de stăpânire rusă, biserica ortodoxă din Chișinău, nu s'a manifestat prin nimic. Un rând de arhierei ruși care l-au succedat pe mitropolitul Gavriil, cu încetul au unificat cu desăvârșire viața parohială din oraș, introducând limba rusă în serviciul divin în cele mai multe din bisericile Chișinăului. Limba română s'a menținut parțial aproape până în zilele noastre numai în unele biserici mărginașe.

Sub regimul rus s'au ridicat încă opt biserici ortodoxe, pe lângă care s'au înființat și parohii, și anume : Biserica Sf. Gheorghe (1819), Biserica Sf. Haralambie (1836), Biserica Tuturor Sfinților (1830), Biserica Sf. Teodor Tiron (1858), Biserica Sf. Treime (1869), Biserica Adormirii Maicii Domnului (1892) și Biserica Sf. Dimitrie (1902).

Ca monument de artă, cea mai frumoasă din bisericile noi din Chișinău, este catedrala orașului, ridicată în anul 1836, a cărei înfățișare pe din afară, perfect de bine armonizează cu casele în stil empir din anii 1820—1840. Pictura catedralei reprezintă curentul nou din arta picturală bisericească rusă, curentul reprezentat prin școala lui Vasnețov. Clopotnița din fața catedralei, destul de înaltă, nu reprezintă nimic deosebit. Mult mai interesant este turnul prin care se face intrarea în grădina catedralei, construit în anul 1840, cu un

clopot mare de o greutate de 6400 kilograme, cu un orologiu, turn sprijinit pe pereți masivi, în care se ascund

Un monument funerar de lângă biserica Sf Ilie.

16 coloane ornate cu capitele corintiniane de frunzișuri.

De un interes deosebit sunt cele câteva biserici vechi, ce s'au păstrat în partea de jos a orașului, biserici care datează din timpurile de înainte de anexarea Basarabiei. Din aceste biserici, în afară de biserica Armenească, care poate a fost și ea biserică ortodoxă și care este clădită în stilul vechilor biserici moldovenești, cele mai vechi din bisericile Chișinăului sunt următoarele: Biserica Sf. Mihail și Gavriil, vechea Catedrală a orașului, fosta biserică „Domnească” cu hramul Sf. Nicolae, care se pomeneste în actele dela 27 Iulie și 10 Octomvrie 1741, și dela 1 Decemvrie 1755. Biserica în formă de corabie, cu o clopotniță durată deasupra nartexului, cu un pridvor adaos mai târziu, păstrează ceva din frumusețea bisericilor moldovenești. O inscripție pe o piatră de marmoră vestește că biserica a fost reclădită și împodobită în anul 1808 *„de frații maioru Ioan și sârdariul Feodor fii protoierei Constandin Măcărescul spre pomenire și slava cinstirei acești prăznuiri din partea noastră”*...

Biserica Râșcanu din Visterniceni, cu hramul Sf. Constantin și Elena, cu o poartă din anul 1837, cu o mulțime de pietre mormântale în curte, pe care sunt gravate inscripții moldovenești, are aceeași formă a corabiei. O inscripție ne spune, că *„această sf. biserică din temelie s'au zidit cu cheltuiala a robului lui Dumnezeu Constantin Râșcan biv. v. spătar 1777”*. Un aer dela anul 1765 și câteva icoane vechi dau o importanță și mai mare acestei biserici.

Biserica Bunavestirea de pe un umăr de deal deasupra Bâcului, mai puțin interesantă decât cele două bi-

serici de mai sus, a fost reclădită în anul 1810 de către „căpitanul Terinte și de alți iubitori de Hristos“.

Piatră, mormântală cu inscripție moldovenească din anul 1787.
Biserica Sf. Ilie.

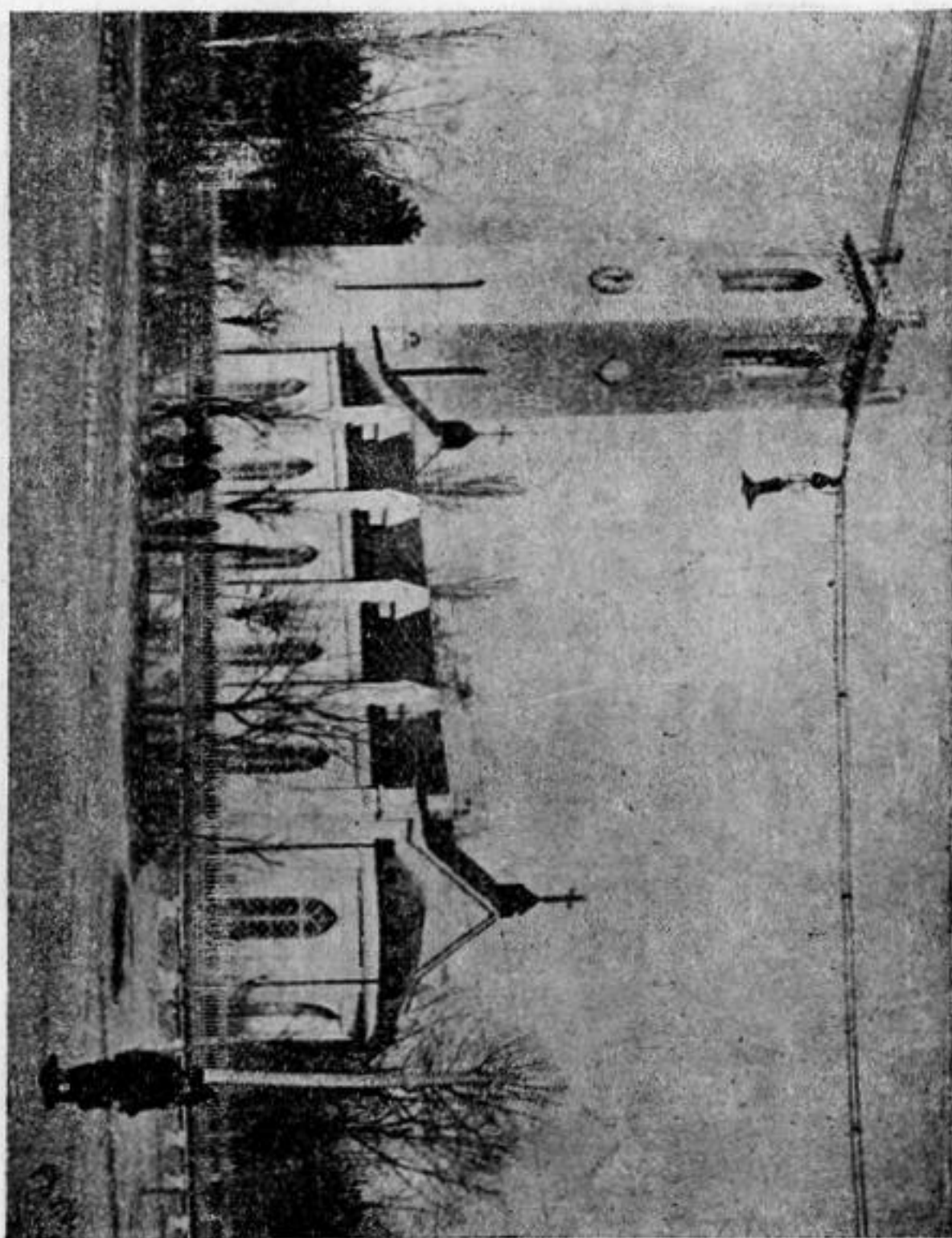
Cea mai interesantă biserică ca arhitectură veche moldovenească este biserica Mazarachi, așezată pe o

Biserica Armenească.

sprânceană de deal deasupra Bâcului. Biserica în forma

corabiei cu sânnuri rotunzi în pereții laterali și cel dinspre răsărit, cu o cupolă care se sprijină pe aceste sâ-

Biserica Luterană,

nuri și care nu străpunge acoperișul, cu o clopotniță care admirabil armonizează cu întreaga clădire, nu se știe când este construită. După părerea unora această

biserică ar fi cea mai veche biserică din Chișinău. Pridvorul adaogat mai târziu, răpește mult din frumusețea bisericii. Și aici se găsesc câteva pietre mormântale cu inscripții moldovenești din veacul al XVIII-lea și câteva icoane vechi.

Tot de pe la finele secolului al XVIII-lea, datează și biserica Sf. Ilie, care ca formă se apropie de biserica Mazarachi și care este interesantă și prin câteva monumente funerare cu inscripții moldovenești.

Pe lângă bisericile parohiale notate mai sus, Chișinăul mai are încă 19 biserici și capele ortodoxe pe lângă școli și spitale, cari servesc interesele spirituale ale acestor instituțiuni.

Orașul Chișinău are protopopia lui aparte, iar autoritatea superioară spirituală a credincioșilor ortodocși, este arhiepiscopul Chișinăului și consistorul. Ca centru a vieții religioase a Basarabiei, sau, cu înființarea eparhiilor Hotinului și Ismailului, ca fost centru, Chișinăul posedă mai multe bunuri a eparhiei, cum este seminarul, școala spirituală, școala de cântăreți, școala eparhială de fete, contestată de autoritățile școlare, o tipografie, o fabrică de lumânări, mai multe imobile și vre-o două podgorii.

În ce privește clerul orașului, compus în mare majoritate din Români, cu studii seminariale rusești, mai rar academice, el s'a adaptat la nouile împrejurări, aducându-și tributul său pe terenul național religios, romanizând aproape toate parohiile, dar găsindu-se în frământări vremelnice și inerente pentru lucruri pământești, frământări inutile și pentru ei și pentru Statul Român.

Celelalte confesiuni creștine din Chișinău sunt foarte puțin numeroase ca populație.

Cea mai veche comunitate din oraș, este comunitatea armeană, care datează din timpurile când Basarabia făcea parte din Moldova. La anul 1804 Armenii din Chișinău își ridică o biserică, s'au poate o refac pe una moldovenească căzută în ruină, care există și astăzi, și nu este exclus, că ei au avut biserică în Chișinău și înainte de această dată. Sub regimul rus Armenii aveau în Chișinău episcopul lor, care păstorea eparhia basarabeană și pe cea din guvernămintele de pe litoralul Mării Negre și purtau titlul de episcop de Chișinău și Hahicevani. Autoritatea superioară bisericească a Armenilor era patriarhul de Ecimiadzin din Caucazia. Astăzi comunitatea Armenească enumără 130 de familii armenesti, și în afară de biserică despre care am amintit, mai au o capelă la cimitirul armenesc; biserică armeană din Chișinău ca și din întreaga Basarabie, s'a afiliat la episcopatul de București, care depinde de patriarhatul de Constantinopol. Comunitatea însă din Chișinău, socoate ca cap al bisericii sale pe patriarhul de Ecimiadzin, fapt care nu este recunoscut de către guvernul român și care a provocat neînțelegeri chiar în sânul comunității armenesti. Viața comunității armenesti nu se manifestă decât în chestiuni de administrație religioasă.

Comunitatea luterano-evangelică s'a înființat în Chișinău în anul 1825, când în Chișinău se stabilește un număr de Nemți din regiunile rusești locuite de Nemți în calitate de funcționari, militari, meseriași și negustori. La anul 1838 această comunitate zidește biserică lute-

rană cu un turn original în stilul gotic. Până la începutul războiului mondial, comunitatea evanghelico-luterană era destul de numeroasă; ea avea și școala ei, care a funcționat cu întreruperi dela anul 1827 până la anul 1915. Astăzi comunitatea evanghelico-luterană numără vre-o 500 de suflete în cap cu un pastor, care depinde de consistorul din Tarutino. Ca autoritate su-

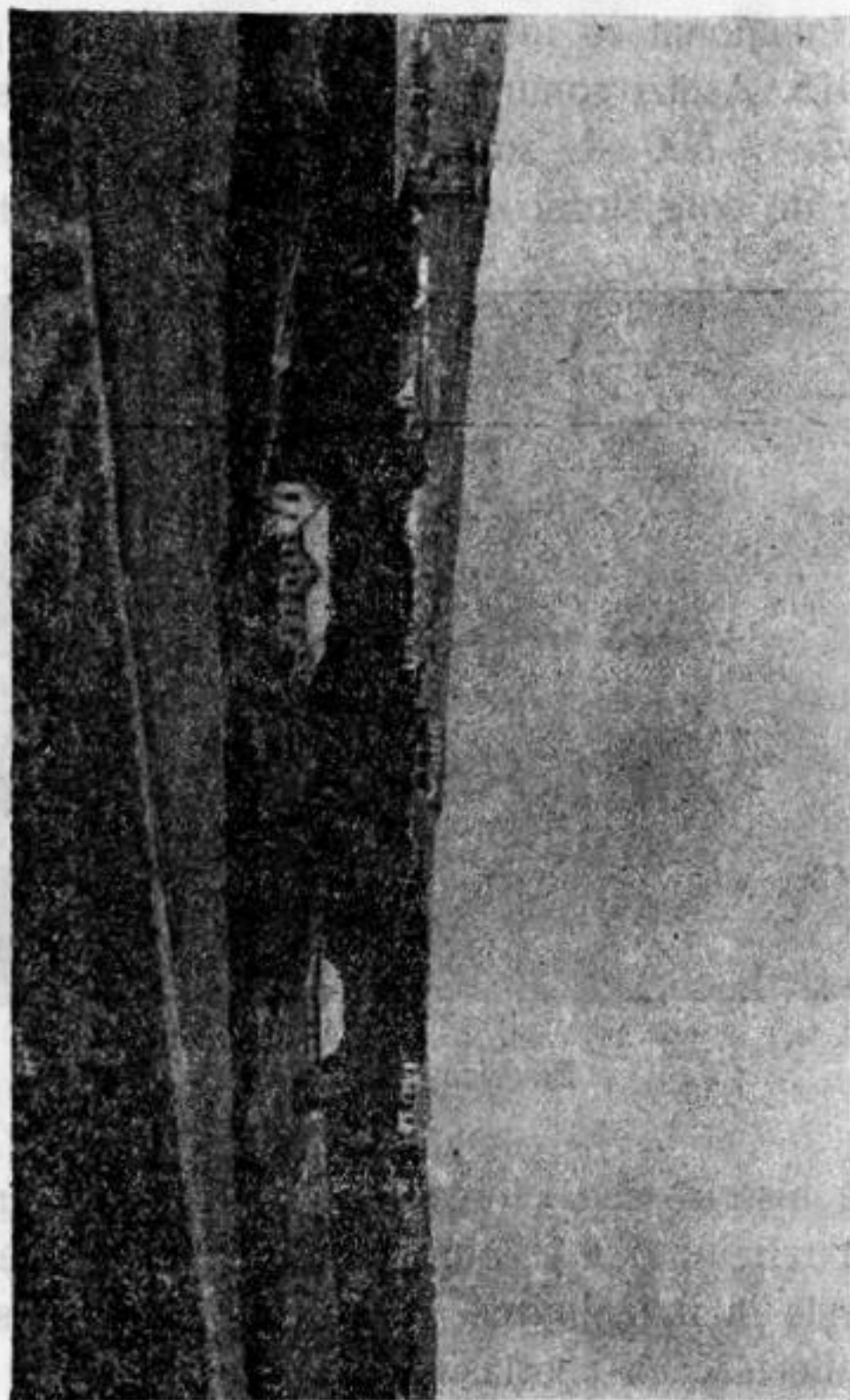
Biserica Catolică.

perioară bisericească, ei recunosc episcopatul din Sibiu. Și viața religioasă a comunității evanghelico-luterane se mărginește la îndeplinirea formalităților religioase și la viața sufletească a enoriașilor.

Comunitatea romano-catolică, compusă aproape exclusiv din Poloneji, se formează pe la anul 1830 și ceva, ridicând la anul 1840 o biserică, despre care scriitorul

Kraszewski scria la anul 1843: „*biserica catolică, nu demult construită, nu departe de catedrală, este destul*

Vedere asupra Costiujenilor.

de bună, dar construcția nu este frumoasă. Cele două turnulețe mici la intrare sunt alipite fără nici o proporție“.

Sub stăpânirea rusă ei depindeau, din punct de vedere spiritual, de episcopia din Tiraspol. Cu toate încercările de a da o dezvoltare mai mare vieții culturale religioase sub Ruși, Polonezii n'au reușit să-și creeze decât o bibliotecă și o școală primară, care nu funcționa regulat. Astăzi comunitatea romano-catolică are o școală întreținută de Stat, se ocârmuește de un decanat, care s'a afiliat la episcopatul romano-catolic din Iași. Comunitatea romano-catolică nu are decât vre-o 1.800 de enoriași.

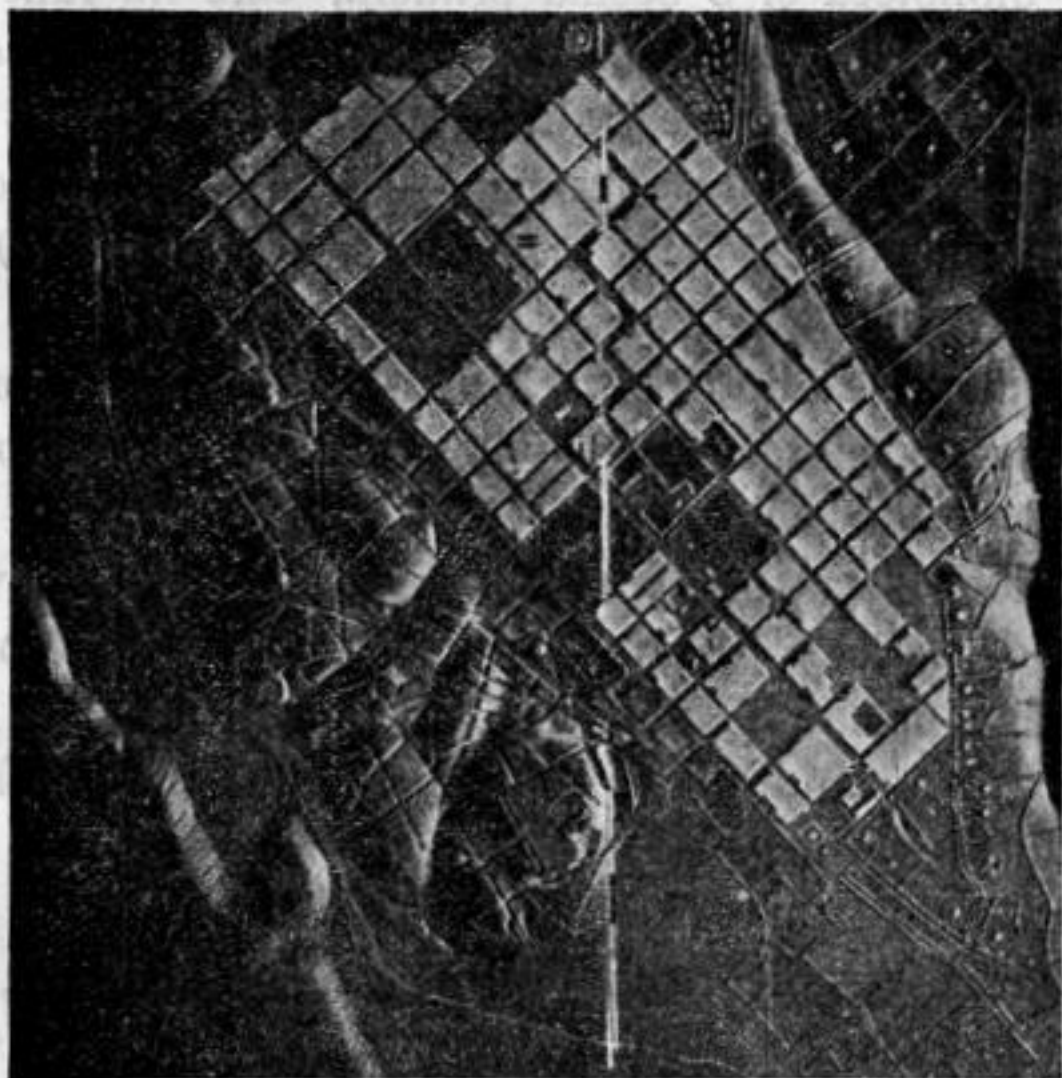
Comunitatea lipovenească și secta molocanilor au și ele bisericile lor, lipovenii—două parohii, iar molocanii o casă de rugăciune.

În total secta lipovenească și molocană are vre-o 4.000 de suflete. Sub ruși aceste secte au fost prigonite până pe la sfârșitul secolului al XIX-lea. Ele existau în mod clandestin și abia în ultimile decenii li s'a îngăduit a-și ridica biserici.

În Chișinău mai există o casă de rugăciune a baptiștilor, sectă care în ultimii ani începe să prindă rădăcini în oraș, ca și în provincie.

Cea mai numeroasă comunitate, după biserica ortodoxă, comunitatea evreiască, astăzi are 67 de sinagogi și case de rugăciune. Diferența între casele de rugăciune și sinagoge este numai în numărul enoriașilor, nu în sistemul de administrare. Sub regimul rus comunitatea evreiască avea și un fel de școli parohiale, așa zise hedere, în cari se predau obiectele religioase de către învățători aproape fără nici o pregătire pedagogică. Comunitatea evreiască, pe lângă chestiuni pur religioase,

rituale, se ocupă și de opere de binefacere. Astăzi această comunitate are în fruntea ei un rabinat, care poartă oficiul stărei civile, ca și celelalte comunități din Chișinău, administrează sinagogile și casele de rugă-

Un plan în relief al orașului Chișinău din anul 1880.

ciune, supraveghează viața religioasă a enoriașilor, care dela revoluție încoace, pe zi ce merge scade.

La acestea s'ar mai putea adaoga un mic număr de caraimi, o sectă a religiei mozaice care nu recunoaște talmudul, sectă care numără numai câteva familii în orașul Chișinău.

BIBLIOGRAFIA.

1. *А. Защукъ*. Матеріалы для географіи и статистики Россіи. Бессарабская область. С. Петербургъ 1862. v I pp. 380—435; v. II, pp. 95—22.

2. *А. Н. Егуновъ*. Записки Бессарабскаго статистическаго комитета, v. I—III. Кишиневъ. 1864—1868.

3. Памятная книжка Бессарабской области на 1862 годъ. Кишиневъ. 1862., p. 159—161.

4. Юбилейный сборникъ г. Кишинева. Кишиневъ. 1914.

5. *Юрій Венелинъ*. Влахо-Болгарскія грамоты. С. Петербургъ. 1840.

6. *А. Кочубинскій*. Графъ Андрей Ивановичъ Остерманъ и раздѣлъ Турціи. Одесса. 1899.

7. *А. Вельтманъ*. Воспоминаніе о Бессарабіи. 1818—1824. С. Петербургъ.

8. *Петръ Куницкій*. Краткое статистическое описаніе Задніестровской области, присоединенной къ Россіи по мирному трактату заключенному съ портою оттоманскою въ Букарестѣ 1812 года. С. Петербургъ. 1813.

9. *Фонъ Раанъ*. Перечень изъ собственнаго своего журнала въ продолженіе прошедшей войны при завоеваніи Молдавіи и Бессарабіи съ 1787 по 1790 годъ. С. Петербургъ. 1792.

10. *Н. И. Надеждинъ*. Прогулка по Бессарабіи. Одесса. 1839.

11. *Ф. Ф. Вигель*. Воспоминанія. Москва. 1865.

12. А. Я. Сторуженко. Два мѣсяца въ дорогѣ по Бессарабіи, Молдавіи и Валахіи въ 1829 году. Москва. 1875.

13. Городъ Кишиневъ въ 1843 году. Журналъ Министерства Внутреннихъ дѣлъ. Январь - Мартъ. 1843.

14. А. Демидовъ. Путешествіе въ южную Россію и Крымъ, черезъ Венгрію, Валахію и Молдавію. Москва. 1853.

15. П. Алабинъ. Походныя записки въ войну 1853—1856 года. Вятка. 1861.

16. П. Н. Батюшковъ. Бессарабія. Историческое описаніе. С. Петербургъ. 1892.

17. П. А. Крушеванъ. Бессарабія. Географическій, историческій, статистическій, экономическій, этнографическій, литературный и справочный сборникъ. Москва. 1903.

18. А. Накко. Исторія Бессарабіи съ древнѣйшихъ временъ. Одесса. 1873.

19. И. Н. Халиппа. Городъ Кишиневъ временъ жизни въ немъ А. С. Пушкина. Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссіи. Кишиневъ. 1900, v. I, pp. 97—170.

20. И. Н. Халиппа. Матеріалы для исторіи Кишинева. Ibidem. v. I, pp. 171—233; v. II, pp. 231—340; v. III, pp. 321—394.

21. N. Iorga. Istoria Românilor prin călători. Vol. I—III. București. 1920—1922.

22. N. Iorga. Basarabia noastră. Vălenii-de-Munte. 1912.

23. I. Bogdan. Documentele lui Ștefan-cel-Mare. Vol. I—II. București. 1913.

24. I. Nistor. Istoria Basarabiei. Cernăuți. 1923.

25. Șt. Berechet. Un călător sârb necunoscut pe la noi: Ioachim Vuici (1840). Omagiu d-lui N. Iorga. Craiova. 1921, pp. 319—346.

26. Șt. Berechet. Cinci biserici vechi din Chișinău. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia. Chișinău 1924, pp. 112—148.

27. C. Tòmescu. Anuarul Eparhiei Chișinăului și Hotinului. Chișinău. 1922.

28. Zamfir Arbore. Basarabia în secolul XIX-lea. București. 1898.

29. J. J. Kraszewsky. Wospominenia Odessy, Jedessanu, Budzacu. Wilno. 1846.

30. *X. Hommere de Hell*. Les steppes de la Mer Caspienne, le Caucase, la Crimée et la Russie Meridionale. Paris. 1843—1845.

31. *De Tott*. Memoires sur le Turcs et Tartars. Amsterdam. 1785.

32. *I. G. Kohl*. Reizen in Südrussland. Drezden und Leipzig. 1843.

33. *I. G. Zucker*. Bessarabien, Bemerkungen und Gedanken, bei Gelegenheit eines mehrjährigen Aufenthaltes in diesem Lande. Frankfurt-pe-Main. 1834.

34. *I. Simionescu*. Orașe din România.

34. *Dr. P. Cazacu*. Chișinăul. Viața Românească. Anul 1921. August. Pag. 264—280.

CUPRINSUL

	<u>Pag.</u>
Situația geografică	3— 10
Istoria orașului	11— 62
Chișinăul de astăzi	63— 74
Populația	74— 84
Cultura	84—100
Cultul	100—114
Bibliografia	117—119

ILUSTRAȚII

	<u>Pag.</u>
1. O mahala a Chișinăului	5
2. Spre Chișinău	7
3. Vedere asupra Chișinăului de pe drumul Orheiului la anul 1860	12
4. O mahala a Chișinăului pe la anul 1880	14
5. Mahalaua din jurul bisericii Mazarachi	18
6. Suburbia Visterniceni	23
7. Casa boerului Donici din veacul al XVIII-lea	27
8. Scrânciobul din grădina publică a Chișinăului pe la anul 1820	38
9. Casa boerului Catacazi, ridicată la începutul veacului al XIX-lea	41
10. Casa boerului Varfolomei, ridicată între anii 1823—1825 .	44

11. Clădirea primăriei vechi pe str. Alexandru-cel-Bun . . .	47
12. Cișmelele de sub biserica Mazarachi pe la anii 1870—1880 .	49
13. O casă veche în stil moldovenesc	51
14. O casă în stil moldovenesc din orașul vechi	53
15. O casă veche în stil moldovenesc	55
16. O casă în stil moldovenesc din curtea armenească . . .	57
17. O casă în stil moldovenesc	58
18. Str. Alexandru-cel-Bun	60
19. Str. Alexandru-cel-Bun	63
20. Primăria orașului	67
21. Banca orașului	69
22. Str. Gavriil Banulescu-Bodoni	71
23. Inchisoarea din Chișinău	73
24. Muzeul Național	75
25. Casa eparhială	77
26. O casă țărănească din mahalaua Sf. Vineri	81
27. Liceul Nr. 3	86
28. Liceul Real	90
29. Licel Nr. 1	93
30. Catedrala orașului	95
31. Reședința arhiepiscopului	99
32. Biserica Mazarachi	101
33. Poarta de intrare în curtea bisericii Mazarachi	102
34. Un monument funerar de lângă biserica sf. Ilie	104
35. Piatră mormântală cu inscripție mo'dovenească din anul 1787	106
36. Biserica Armenească	107
37. Biserica Luterană	108
38. Biserica Catolică	111
39. Vedere asupra Costiujenilor	112
40. Un plan în relief a orașului Chișinău din anul 1880 . .	114
41. Planul orașului Chișinău dela anul 1800	115

